

na wysokość wskaźnika wpływ wywierał fakt, że w niektórych regionach wiejskich kraju zmniejszało się zaludnienie, w innych natomiast się powiększało⁸⁶. Między innymi to wpłynęło na relatywnie bardzo korzystne wartości tego wskaźnika w północnej części pogranicza wschodniego czy wschodniej części Kotliny Kłodzkiej, gdzie zmniejsza się zaludnienie.

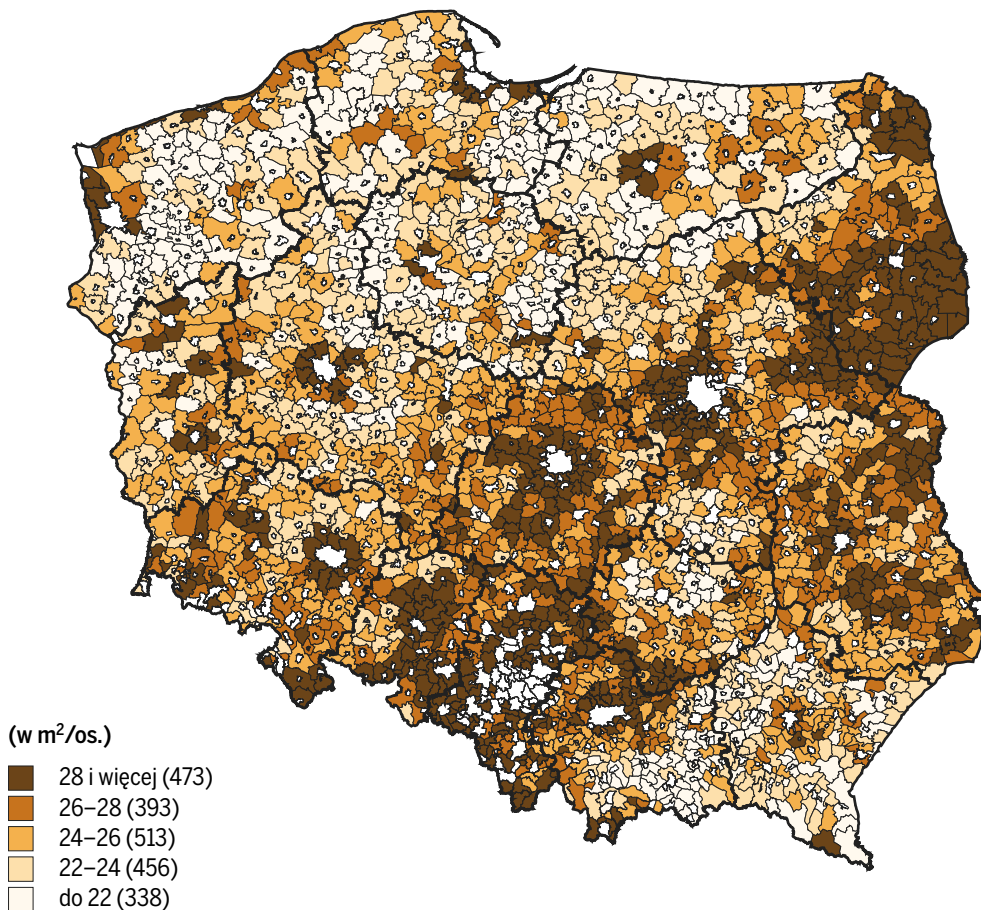
W rezultacie jednoczesnego oddziaływania wszystkich wymienionych czynników zróżnicowanie regionalne „zagęszczenia” mieszkań wiejskich jest bardzo konsekwentne, jeśli chodzi o rozkład przestrzenny, ale relatywnie niewielkie pod względem wielkości wskaźników (rys. III.59.). W 338 gminach o najmniejszym zasobie mieszkaniowym w relacji do liczby mieszkańców na osobę przypadają 22 metry kwadratowe powierzchni użytkowej, podczas gdy w 473 gminach o relatywnie największych zasobach – na mieszkańca przypada 28 metrów kwadratowych. Nie jest to więc duża różnica.

Omawiany wskaźnik przybiera duże wartości zarówno na obszarach podmiejskich, charakteryzujących się silnym przyrostem zaludnienia, ale również wysokimi wskaźnikami ruchu budowlanego, jak i na terenach depopulacyjnych. Relatywnie niskie wartości wskaźnika występują natomiast w Polsce północnej (poza obszarami wokół ośrodków regionalnych), a więc na obszarach występowania dużego udziału budownictwa poniemieckiego. Wskaźnik ten jest również niekorzystny w Polsce południowo-wschodniej, gdzie co prawda skupione jest budownictwo za środki zarabiane przez emigrantów zarobkowych głównie z ostatniego trzydziestolecia ubiegłego wieku, lecz jednocześnie zwiększa się zaludnienie. Powoduje to, że w wymiarze statystycznym wpływ tych dużych domów neutralizuje powiększająca się liczba ludności.

Mimo że dwa pierwsze wskaźniki (dotyczące wyposażenia technicznego mieszkań) są skorelowane, postanowiono, na użytek skali syntetycznej pokazującej zróżnicowanie przestrzenne warunków mieszkaniowych, nadać im wyższą wagę niż wskaźnikowi trzeciemu (patrz tabela III.22.). Oznacza to, że budowana skala niejako premiuje standard wyposażenia technicznego kosztem powierzchni przypadającej na mieszkańca. Uzasadnieniem takiego rozstrzygnięcia jest

⁸⁶ por. [Rosner 2012].

Rysunek III.59.
Powierzchnia użytkowa mieszkań na jednego mieszkańca [W47]

Źródło: Opracowanie własne zespołu realizującego projekt.

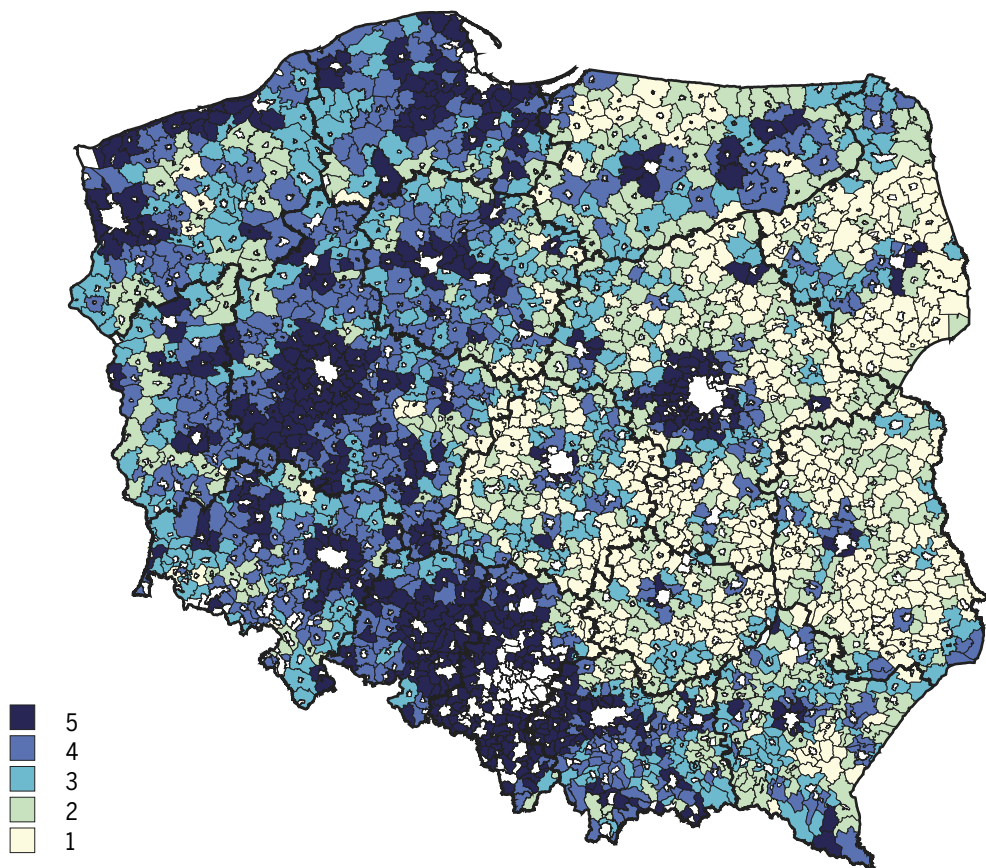
relatywnie niewielkie zróżnicowanie wskaźnika trzeciego oraz złożony układ czynników determinujących jego rozkład przestrzenny. Co więcej, wysoka wartość wskaźnika zagęszczenia mieszkań na terenach depopulacyjnych mogłaby w niektórych przypadkach przybierać charakter destymulacyjny, a na obszarach aglomeracyjnych, charakteryzujących się dużym udziałem nowego budownictwa i dużym ruchem budowlanym – stymulacyjny.

Tabela III.22.
 Charakter i waga wskaźników wykorzystanych do ustalenia skali oceny warunków mieszkaniowych

Wskaźniki składowe: ELEMENTY WARUNKÓW MIESZKANIOWYCH	Charakter	Waga = 100
W45 – odsetek mieszkań wyposażonych w instalacje centralnego ogrzewania	stymulanta	35
W46 – odsetek mieszkań zamieszkałych stale wyposażonych w ustęp spłukiwany z odprowadzeniem do sieci kanalizacyjnej	stymulanta	35
W47 – powierzchnia użytkowa mieszkań na jednego mieszkańca	stymulanta	30

Źródło: Opracowanie własne zespołu realizującego projekt.

Rysunek III.60.
 Elementy warunków mieszkaniowych – miara syntetyczna [WM]

Przedziały równoliczne

Źródło: Opracowanie własne zespołu realizującego projekt.

Konsekwencją przyjętych założeń jest skala syntetyczna zróżnicowania warunków mieszkaniowych, która pokazuje, że są one korzystniejsze w Polsce zachodniej niż wschodniej, również korzystniejsze wokół dużych i średnich miast niż na obszarach odległych od nich. Pewną dodatkową cechą rozkładu przestrzennego jest ujawnienie relatywnie lepszych warunków mieszkaniowych na terenach turystycznych, a więc wzdłuż morskiego wybrzeża, w rejonie Wielkich Jezior Mazurskich oraz (w mniejszym stopniu) w rejonie turystycznych miejscowości górskich.

Rozdział IV.

Zróżnicowanie przestrzenne poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego

Omówione w III rozdziale składowe, przyjęte jako czynniki tworzące skalę poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, mają do pewnego stopnia niezależny charakter; mogą być wykorzystywane jako niezależne miary, ale z drugiej strony są podstawą, bowiem na tym materiale oparto się, definiując miary bardziej syntetyczne. Traktując je jako miary autonomiczne, można narazić się na zarzut zbytniego uproszczenia, nadmiernie rozbudowana ich operacjonalizacja (zwiększająca liczbę wskaźników empirycznych) w bardzo niewielkim stopniu poprawia jakość skal syntetycznych, natomiast powoduje trudności natury technicznej, a także ogranicza możliwość ich cyklicznego powtarzania. Mając na względzie tego rodzaju zastrzeżenia, podejmujemy próbę złożenia w miarę syntetyczną jedenaśtu przedstawionych wcześniej skal (dla poszczególnych składowych), co jest ostatnim krokiem do utworzenia syntetycznej skali poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego dla jednostek gminnych w kraju.

Znaczenie poszczególnych składowych w rozwoju społeczno-gospodarczym nie jest jednak równe, a ocena „ważności” poszczególnych zmiennych oznacza potrzebę ich relatywnego zważenia. Niedoskonałość i dyskusyjność dostępnych metod ważenia cech [szerzej czytaj Kukula 2000, s. 152–179] zachęciła autorów projektu do przyjęcia pewnej ścieżki postępowania przy nadawaniu wag poszczególnym składowym. Mianowicie, po statystycznej ocenie zmiennych na podstawie ich analizy opisowej i korelacyjnej przystąpiono do metody ocen ekspertów (panelu eksperckiego). Na tej podstawie przyjęto wagi, ukazane schematycznie na rysunku IV.1.

Z sumy 100 punktów 1/10 przyznano składowej „dostępność przestrzenna”. Następnie niespełna połowę punktów (49 pkt) rozłożono na 5 składowych opisujących kwestie gospodarcze, przy czym najwięcej (bo aż 12 pkt) przyznano składowej „stopień dezagraryzacji gospodarki lokalnej”, uznając że nadmierny udział funkcji rolniczej w strukturze gospodarczej

na obszarach wiejskich i związany z tym niedobór pozarolniczych miejsc pracy stanowi problem szczególnie ważny. Co więcej, łatwo można wykazać związek między nim a np. problemem przestrzennej dostępności, sytuacji lokalnych finansów publicznych, problemów struktur demograficznych, edukacyjnych itp. Jako drugą składową z największą wagą określono „stopień zrównoważenia rynku pracy” (11 pkt).

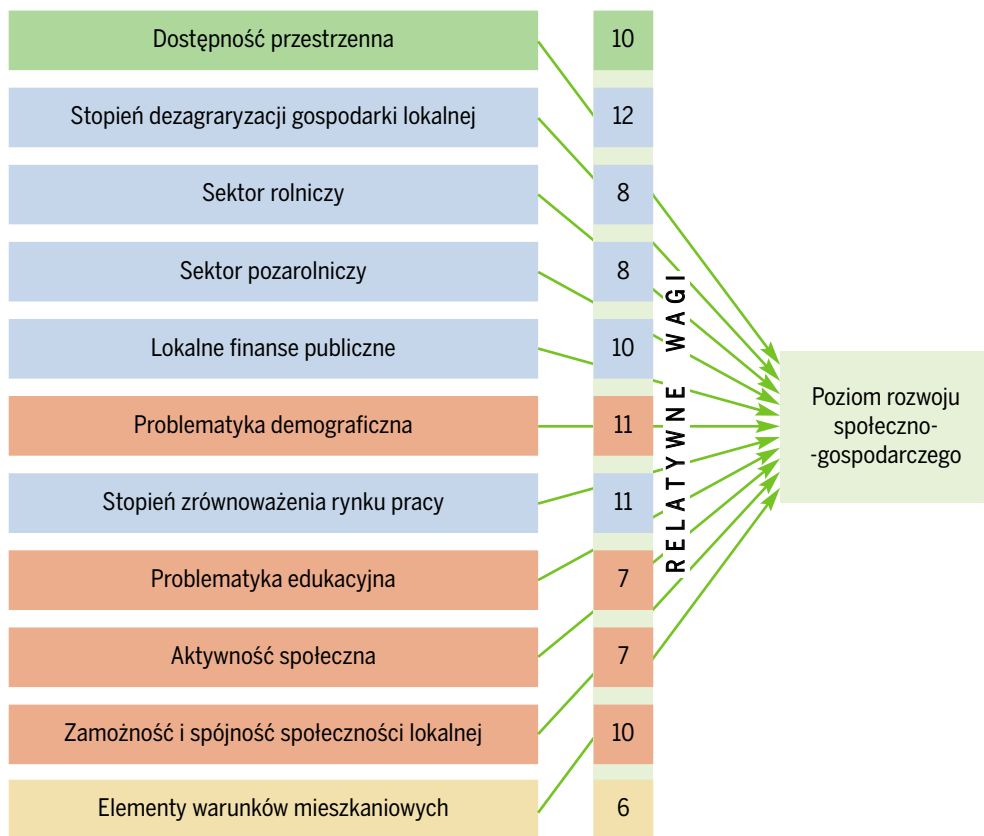
Udział punktów, które rozdysponowano pomiędzy składowe opisujące kwestie społeczne, stanowił 35% ogółu punktów (a zatem udział czynników gospodarczych i społecznych w tworzeniu skali poziomu społeczno-gospodarczego określono jako 10:7). Wśród składowych o charakterze społecznym największą wagę nadano składowej opisującej sytuację demograficzną (11 pkt) oraz kwestię zamożności i spójności społeczności lokalnej (10 pkt). Uznano, że problemy te w znacznym stopniu wpływają na pozostałe składowe z tej grupy, a więc aktywność społeczną i problematykę związaną z edukacją. Niekorzystna struktura demograficzna oraz nadmierna przewaga funkcji rolniczych w strukturze gospodarki lokalnej sprzyja procesom odpływu migracyjnego, który poprzez swój selektywny charakter wpływa pośrednio na struktury edukacyjne, aktywność społeczną, przedsiębiorczość mieszkańców.

Z uwagi na niezadowalający zestaw zmiennych oceniających elementy jakości życia, składowej opisującej „element warunków mieszkaniowych” przypisano najmniej punktów w całym katalogu (6 pkt), bowiem zmienne empiryczne dotyczyły wyłącznie warunków mieszkaniowych, dopiero pośrednio, poprzez nie, wyposażenia infrastrukturalnego.

Do wyznaczenia miary syntetycznej poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego zastosowano analizę taksonomiczną (analogicznie jak w przypadku składowych – patrz rozdział III), opartą na algorytmie sum unitaryzacji zerowanej. Zaletą tej metody jest prosta formuła, przy czym operacja agregacji cech nie jest obciążona utratą informacji⁸⁷. Polega ona na tym, że znormalizowane wartości każdej składowej mnoży się o wartość przyjętej dla niej wagi, następnie uzyskane wielkości podlegają sumowaniu. Każdej badanej jednostce zostaje więc przypisana pewna liczba, która pozwala określić jej pozycję w relacji do pozostałych jednostek, a więc ustalony zostaje pewien porządek jednostek według poszukiwanej cechy, w tym przypadku według poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Wymaga

⁸⁷ Metoda testowana była z powodzeniem w pracy M. Stanny [2013]; szerzej patrz rozdział III.

Rysunek IV.1.
Wagi składowych skali poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego

Objaśnienia kolorów:

przestrzenność

kwestie gospodarcze

kwestie społeczne

element jakości życia

Źródło: Opracowanie własne zespołu realizującego projekt.

podkreślenia, że uzyskane uporządkowanie jednostek ma pewne ograniczenie, jednostki badane zostają uporządkowane, można zatem określić dla dowolnych dwóch jednostek, która z nich jest wyżej rozwinięta pod względem społeczno-gospodarczym lub stwierdzić, że ich poziom rozwoju jest taki sam. Zbudowana skala odwzorowuje relację porządkową i relację równości. Nie można jednak powiedzieć o żadnej jednostce, że jest wysoko (słabo) rozwinięta, jeśli nie określi się w relacji (w stosunku) do jakiego punktu

odniesienia dokonana jest ocena (np. w stosunku do jakiej innej jednostki lub na tle jakiego zbioru jednostek).

Dla celów prezentacji otrzymany hierarchiczny rozkład zmiennej jest ostatecznie klasyfikowany; w tym przypadku na 5 równolicznych klas kwintylowych. Zawierają one gminy cechujące się bardzo niskim (kwintyl 1), niskim (2), średnim (3), wysokim (4) i bardzo wysokim (5) poziomem rozwoju. Pewną wadą podziału na równoliczne klasy jest – przy założonym normalnym rozkładzie charakterystyk zbioru – zmniejszenie wymiaru ilościowego grupy średniej na rzecz obu grup skrajnych („najlepsze” i „najgorsze” gminy). Z drugiej strony, umożliwia on lepsze wydzielenie układów przestrzennych, jeśli takie rzeczywiście się kształtują. Przyjęcie takiej metody grupowania podyktowane było również faktem, że badanie będzie cykliczne, a więc jego metodologia musi być transparentna i dawać na tym etapie wyniki możliwe do prowadzenia analiz dynamicznych.

Zanim jednak przedstawiony zostanie wynik klasyfikacji hierarchicznej obszarów wiejskich pod względem miary osiągniętego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, warto zbadać siłę i kierunek współzależności między jego cząstkowymi miarami syntetycznymi, a więc przyjętymi składowymi. Analiza wskazuje, że składowe są w różnym stopniu powiązane statystycznie między sobą, ale jednocześnie niemal wszystkie są wysoko skorelowane ze zmienną syntetyczną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego (tabela IV.1.)⁸⁸. Kierunek tych zależności jest dodatni z wyjątkiem jednej składowej – charakterystyki sektora rolniczego, która zarówno w relacji z poszczególnymi składowymi, jak i miarą syntetyczną ma zwrot ujemny. Jednak, co istotniejsze, siła tej korelacji świadczy o braku współzależności i oznacza, że poziom rozwoju sektora rolniczego nie jest jednoznacznym korelatem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, jak i jego składowych. Można zinterpretować to również tak, że zarówno wysoki udział sektora rolniczego w strukturze lokalnej gospodarki, jak i niski może współwystępować z korzystną oceną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Metoda ta jednak nie ujawnia, gdzie kombinacja tych zmiennych jest współzależna dodatnio, a gdzie ujemnie, inaczej mówiąc, jakie relacje zachodzą pomiędzy składowymi w danej jednostce administracyjnej, ale tylko w całym zbiorze jednostek. Ten problem rozpatrywany będzie w rozdziale V.

⁸⁸ Korelacja wszystkich wskaźników jest istotna statystycznie.

Na podkreślenie zasługuje bardzo wysoka, dodatnia korelacja pomiędzy zmiennymi opisującymi kondycję lokalnych finansów publicznych oraz stopień zrównoważenia rynku pracy, a także stopniem określonej tu zamożności i spójności społeczności lokalnej. Potwierdza to, że duże rozwarstwienie społeczne możemy częściej spotkać w gminach o względnie niekorzystnej strukturze budżetu lokalnego, a także borykających się z problemem relatywnie wysokich nadwyżek pracy w stosunku do potrzeb (bezrobocie). Zamożność zarówno samorządów lokalnych, jak i ich mieszkańców, wykazuje w stopniu bardzo wysokim związek także z elementami jakości życia. Ta, oczekiwana zresztą, prawidłowość wskazuje, że wraz ze wzrostem stopnia dezagrarnizacji struktury gospodarczej w gminie wzrasta względna ocena warunków bytowych mieszkańców (tabela IV.1.). Kierunek i siła współzależności badanych zjawisk nie kwestionuje zasadności doboru zmiennych empirycznych oraz wskaźników syntetycznych, potwierdza raczej słuszność ich doboru. Oznacza to bowiem, że dokonano charakterystyki rozwoju społeczno-gospodarczego z różnych punktów widzenia, a stworzona skala syntetyczna w niewielkim tylko stopniu była wynikiem sumowania wartości skrajnie wysokich ze skrajnie niskimi, a więc tworzenia miary syntetycznej o charakterze przypadkowym.

Tabela IV.1.

Macierz korelacji dla składowych poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego

Składowe	DP	DA	SR	SPR	F	D	RP	E	AS	ZS	WM	SSr
DP	1,000	0,385	-0,258	0,307	0,365	0,258	0,391	0,337	0,271	0,448	0,425	0,594
DA	0,385	1,000	-0,171	0,596	0,581	0,549	0,345	0,459	0,474	0,512	0,704	0,786
SR	-0,258	-0,171	1,000	-0,126	-0,036	0,067	-0,230	-0,296	-0,216	-0,302	-0,081	-0,072
SPR	0,307	0,596	-0,126	1,000	0,537	0,437	0,356	0,376	0,338	0,470	0,563	0,681
F	0,365	0,581	-0,036	0,537	1,000	0,301	0,414	0,448	0,568	0,650	0,613	0,755
D	0,258	0,549	0,067	0,437	0,301	1,000	0,473	0,144	0,283	0,259	0,591	0,640
RP	0,391	0,345	-0,230	0,356	0,414	0,473	1,000	0,307	0,418	0,710	0,524	0,684
E	0,337	0,459	-0,296	0,376	0,448	0,144	0,307	1,000	0,387	0,561	0,434	0,604
AS	0,271	0,474	-0,216	0,338	0,568	0,283	0,418	0,387	1,000	0,548	0,488	0,561
SZK	0,448	0,512	-0,302	0,470	0,650	0,259	0,710	0,561	0,548	1,000	0,658	0,787
WM	0,425	0,704	-0,081	0,563	0,613	0,591	0,524	0,434	0,488	0,658	1,000	0,865
SSr	0,594	0,786	-0,072	0,681	0,755	0,640	0,684	0,604	0,561	0,787	0,865	1,000

Objaśnienia skrótów: DP – dostępność przestrzenna; DA – stopień dezagrarnizacji gospodarki lokalnej; SR – sektor rolniczy; SPR – funkcje pozarolnicze; F – lokalne finanse publiczne; D – problematyka demograficzna; RP – zrównoważenie rynku pracy; E – problematyka edukacyjna; AS – aktywność społeczna; ZS – zamożność i spójność społeczności lokalnej; WM – warunki bytowe mieszkańców; SSr – wskaźnik syntetyczny poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego.

Źródło: Opracowanie własne zespołu realizującego projekt.

Jak już wspomniano, przyjęta procedura statystyczna pozwoliła ustalić porządek hierarchiczny obszarów wiejskich w Polsce według oceny poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego (patrz rys. IV.2.). Zróźnicowanie przestrzenne rozkładu miernika syntetycznego wskazuje, iż jest on wynikiem nakładania się na siebie dwóch porządków, czyli mamy do czynienia z polaryzacją dwuosiową [szerzej Stanny 2013, s. 174]). Współwystępują ze sobą: polaryzacja rozwoju w regionie,⁸⁹ według *continuum* centrum–peryferie (1) oraz polaryzacja regionów⁹⁰ względem siebie, według relacji wschód–zachód (2).

W tym drugim przypadku (2) układ zróźnicowań przestrzennych jest uwarunkowany historycznie, przy czym szczególnie znaczący wpływ miał okres rozbiorów Polski. Podzielony na trzy części kraj przez ponad 100 lat rozwijał się pod wpływem odmiennych systemów państwowych⁹¹, przy znacznym zróźnicowaniu poziomów cywilizacyjnych i kulturowych w każdej z nich. Konsekwencje ukształtowanych wówczas struktur społeczno-gospodarczych pogłębiały się poprzez kumulowanie efektów kolejnych okresów. Uwarunkowania te tkwią tak głęboko, że ani polityka gospodarcza okresu międzywojennego zakładająca zacieranie tych różnic, ani procesy powojenne, ani nawet zmiany systemu gospodarczego po 1989 roku (w tym prowadzona od dekady polityka spójności w wymiarze terytorialnym), nie wprowadziły znaczących modyfikacji omawianych zjawisk. Nadal obszary wiejskie wschodniej części kraju (również i części centralnej) wskazują na niższy poziom rozwoju społeczno-gospodarczego w relacji do regionów zachodnich. Linia demarkacyjna pomiędzy relatywnie wyższym a niższym poziomem rozwoju obszarów wiejskich niemal zbieżna jest z byłą granicą zaborową [por. *Raport o rozwoju społecznym, Polska 2004*, s. 222–225; Rosner 2005, s. 284–285; Stanny 2012a, s. 111].

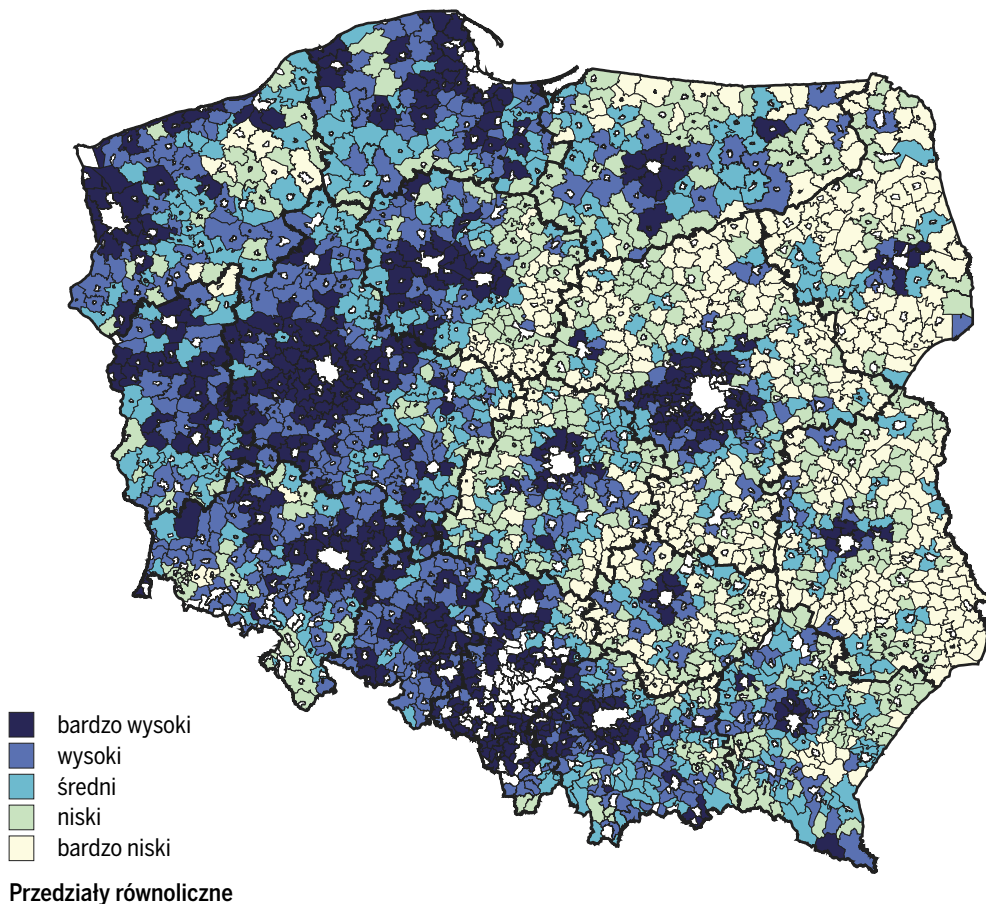
W ujęciu regionalnym, największym, zwartym przestrzennie obszarem o ponadprzeciętnej ocenie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego (4 i 5 kwintyl) jest Wielkopolska, z przylegającą do niej środkową częścią województwa lubuskiego. Poniżej, w południowo-zachodniej części kraju również koncentruje się grupa gmin wysokiego poziomu

⁸⁹ Szerzej na temat regionu spolaryzowanego, jak i ogólnie koncepcji przestrzeni spolaryzowanej pisał Boudeville [1961, 1972].

⁹⁰ Polaryzacja regionalna to zagadnienie opisane m.in. przez Paelinck [1965].

⁹¹ W poprzednim rozdziale autorzy nawiązywali do tych kwestii. Pisali o tym również m.in.: Kuciński [2009]; Bański [2007]; Rosner [2012]; Stanny [2013].

Rysunek IV.2.
Syntetyczna miara poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego

Źródło: Opracowanie własne zespołu realizującego projekt.

rozwoju, zasięgiem obejmując rejon Niziny Śląskiej (w woj. dolnośląskim) i Równiny Opolskiej (w woj. opolskim). Podobnie rozległą strefę korzystnej oceny obserwujemy w regionie Kaszub (wokół aglomeracji Trójmiasta). A do grupy jednostek o relatywnie najwyższej ocenie, przynależą też gminy położone wzdłuż pasa nadmorskiego (od Koszali-
na aż po Świnoujście i wzdłuż Zatoki Gdańskiej), z intensywnie zagospodarowaną strefą turystyczną.

Generalnie w zachodniej części kraju, na obszarze byłego zaboru pruskiego, nie tylko osiągnięty poziom rozwoju jest relatywnie wyższy, ale i wszystkie miasta powyżej 100 000 (tzw. duże miasta) wytworzyły wiejskie strefy podmiejskie wykazujące wysoki poziom rozwoju⁹². Zjawisko to nie występuje na taką skalę w Polsce centralnej i wschodniej. Relatywnie niższa ocena poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich tej części kraju wynika zasadniczo ze względnie monofunkcyjnego charakteru lokalnej gospodarki większości obszarów wiejskich.

W zachodniej części kraju klasa bardzo niskiego poziomu rozwoju pojawia się punktowo: na Pomorzu środkowym tworząc tzw. aglomerację popegeerowską⁹³, w rejonie Sudetów (z wyjątkiem kilku gmin z rozwiniętą funkcją turystyczną) oraz na północ od Wrocławia w powiecie górowskim. Lukę pomiędzy wysokim a niskim poziomem rozwoju wypełnia klasa średniego poziomu, tworząca strefę przejściową (rozległą szczególnie w województwach północnych). W Polsce wschodniej gminy tej klasy tworzą wąską strefę buforową pomiędzy miastami (centrami lokalnymi) lub ich podmiejskimi gminami a relatywnie znacznym obszarem zakwalifikowanym do klasy niskiego i bardzo niskiego poziomu. Ten ostatni jest typowy dla każdej strefy subregionalnej, z wyjątkiem miejsc, gdzie granice regionów przecinają szlaki komunikacyjne. Gminy wykorzystujące tzw. rentę położenia związaną z jej funkcją tranzytową osiągają co najwyżej przeciętną ocenę poziomu rozwoju.

Obszary wiejskie położone w regionie dawnej Galicji różnią się oceną od opisywanych dotychczas regionów. Charakterystyczny jest wysoki udział gmin o przeciętnym poziomie miary syntetycznej. Natomiast nieliczne gminy osiągnęły poziom zakwalifikowany do skrajnych (1 lub 5) kwintyli oceny. Najkorzystniejszym poziomem wyróżniają się jednostki podmiejskie Krakowa oraz z rejonu Kotliny Oświęcimskiej i Wyżyny Śląskiej (okręg GOP). Na uwagę zasługuje strefa podmiejska Rzeszowa,

⁹² Im wyższa ranga ośrodka w systemie osadniczym, tym wykształcony wokół rdzenia pierścien korzystniejszej oceny jest większy (przykład: aglomeracja Trójmiasta, Szczecin, Wrocław, Bydgoszcz-Toruń, Olsztyn).

⁹³ „Aglomeracja popegeerowska” to kolokwializm używany przez władze samorządowe gmin Pomorza środkowego. Uznaniowo obejmuje swym zasięgiem obszar kilkudziesięciu gmin (głównie Pomorza środkowego), gdzie do początku lat dziewięćdziesiątych dominowała pegeerowska monokultura zatrudnienia, udział pracujących w rolnictwie uspołecznionym w gminie przekraczał 50%, a stopień uspołecznienia użytkowników rolnych wynosił ponad 60%.

której gminy osiągnęły względnie bardzo wysoki poziom rozwoju. Obszar ten, sukces swój zawdzięcza nie tylko funkcji administracyjnej miasta Rzeszowa, jako stolicy województwa podkarpackiego, ale również dzięki dobrze wykorzystanej funkcji tranzytowej na osi transportowej wschód–zachód (Kraków–Lwów). Ponadto konsekwentnie podnoszona jest atrakcyjność inwestycyjna zarówno miasta, jak i obszaru podmiejskiego (poprzez m.in. inwestycje drogowe i inne infrastrukturalne, takie jak: obiekty targowe, lotnisko, obiekty sportowe i rekreacyjne).

Wracając do pierwszego stwierdzenia (1), że regiony (w sensie administracyjnym) są spolaryzowane wewnątrznie, mamy na myśli podział obszarów wiejskich na strefy centralne – powiązane z dużymi miastami i strefy peryferyjne – położone z dala od nich, najczęściej leżące wzdłuż granic wojewódzkich (ujawniając również nierzadko przebieg granic podziału administracyjnego sprzed 1999 roku). Oczywiście podział ten nie jest dychotomiczny, między strefą centralną i peryferyjną występuje strefa pośrednia, oś centrum–peryferie tworzy *continuum*. Wielkość strefy wiejskiej powiązanej z miastem zależna jest nie tylko od wielkości miasta, ale i od pozycji danego ośrodka w regionalnym i krajowym układzie społeczno-gospodarczym oraz roli, jaką pełni w strukturze miejskiej sieci osadniczej.

Wyróżniającą się w rozkładzie enklawę korzystnej oceny poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich tworzy aglomeracja warszawska. Jej zasięg oddziaływania obejmuje nawet piąty pierścień gmin około-miejskich (wyraźnie rozbudowany od strony zachodniej). Warszawa odznacza się najwyższym potencjałem rozwojowym i stanowi klasyczny rdzeń regionu (Mazowsza), podobnie jak Poznań – rdzeń Wielkopolski.

Wiejską strefę podmiejską silnie powiązaną z rdzeniem miejskim, wykazującą najwyższy poziom rozwoju społeczno-gospodarczego wykształciły zasadniczo ośrodki długo i trwale pełniące rolę centrów administracyjno-politycznych (są to stolice 16 regionów administracyjnych). Inne duże miasta, które albo utraciły status wiodącego ośrodka regionalnego (szczególnie były miasta wojewódzkie, jak np. Słupsk, Koszalin, Płock, Elbląg), albo skupiały inwestycje programów rozwoju selektywnego (często o monofunkcyjnym profilu gospodarczym, jak np. Radom, Wałbrzych, Jelenia Góra, Konin, Suwałki), wykazują słabsze powiązania społeczne i gospodarcze z wiejskim otoczeniem.

Należy zauważyć, że o ile w każdym regionie administracyjnym możemy wyznaczyć pewne hierarchiczne *continuum* centrum–peryferie, o tyle jego zasięg oddziaływania w przypadku wiodących aglomeracji (jak Warszawa, Szczecin, Gdańsk, Poznań czy Wrocław) wykracza nawet poza granice administracyjne tych regionów. Obejmuje strefy peryferyjne regionów przyległych, gdy tamtejszy ośrodek centralny nie generuje takiej siły oddziaływania (przyciągania). Ponadto, zgodnie z opisem modelu rdzenia i peryferii Johana Freidmanna [1974], centrum postrzegane jest jako rdzeń obszaru, który odznacza się relatywnie wysokim potencjałem rozwojowym. Obejmuje on, zależnie od wielkości miasta centralnego (aglomeracji), od jednego do kilku (nawet pięć) pierścieni gmin podmiejskich, często dopełniając je gminami skupionymi promieniście wzdłuż głównych dróg wjazdowych do miasta (stanowiących tzw. osie rozwoju). Można oczekiwać, że znaczenie przebiegu głównych tras komunikacyjnych, obecnie jeszcze stosunkowo słabe, będzie wzrastało wraz z rozbudową tras szybkiego ruchu i autostrad.

Natężenie korzystnej oceny rozwoju społeczno-gospodarczego słabnie wraz z oddalaniem się od obszaru rdzeniowego w kierunku obszarów peryferyjnych (a przy skrajnie niekorzystnej ocenie określanych jako obszary depresyjne). Proces transformacji ustrojowej, choć ogólnie wzmocnił znaczenie dostępności przestrzennej dużych miast, to jednak wokół ośrodków nieposiadających dominującej pozycji w strukturze hierarchii administracyjnej, integracja gospodarcza ze strefą wiejską ograniczona została w większości przypadków tylko do najbliższego zaplecza.

Przedstawiony rozkład przestrzenny poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego (rys. IV.2.) jest względnie trwały w czasie. Potwierdzenie dla tej hipotezy znajdujemy, dokonując porównania wyników obecnych badań z poprzednimi badaniami, które realizowane były przez członków zespołu IRWiR PAN. Mimo że każde z dotychczasowych rozważań dotyczących poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich oparte było na innym zestawie zmiennych empirycznych złożonych w inny zestaw zmiennych syntetycznych średniego szczebla, ponadto dotyczyło różnych momentów czasowych, a także różniło się metodą badania (choć wszystkie oparte były na metodach analizy taksonomicznej), to ich uogólniony wynik jest zbieżny.

Współczynniki korelacji pomiędzy syntetycznym miernikiem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego zbudowanym na potrzeby „Monitoringu rozwoju obszarów wiejskich” a wynikami uzyskanymi podczas wspomnianych badań nad poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego wyniósł kolejno $r = +0,89$ [Rosner (red.) 2007] oraz $r = +0,86$ [Staniny 2013]. Niewielkie rozbieżności mogą mieć jednak dwa źródła, jedno z nich tkwi w założeniach metodologicznych, drugie w tym, że badania różnią się pod względem momentu, którego dotyczą. Obecnie nie jest jednak możliwe określenie względnych wag tych czynników. Dopiero przewidywany następny etap prac nad Monitoringiem rzuci pewne światło na tę kwestię. Pozwoli również na określenie, które ze składowych poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego podlegają większym, a które mniejszym zmianom w krótkim okresie czasu.

Drugi etap badań pozwoli także na pokazanie, które jednostki przesuwają się w górę, a które w dół układu hierarchicznego według poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, a więc które rozwijają się szybciej od przeciętnej dla całego zbioru, a które wolniej. Możliwe będzie również wskazanie składowych rozwoju odpowiedzialnych za te przesunięcia.

Rozdział V.

Typologia obszarów wiejskich pod względem struktury składowych osiągniętego rozwoju społeczno-gospodarczego

Prezentowane w niniejszej publikacji wyniki I etapu wieloletniego projektu, jakim jest „Monitoring rozwoju obszarów wiejskich”, są efektem przyjętych przez zespół badawczy pewnych założeń, omówionych zasadniczo w rozdziale II i III, do których obecnie należy powrócić. Przypomnijmy, że przez rozwój społeczno-gospodarczy rozumiemy przemiany dokonujące się w takim kierunku, aby w coraz większym stopniu zaspokajały zbiorowe i indywidualne potrzeby społeczności lokalnej. Wprawdzie rozwój jest pojęciem z natury swej dynamicznym, to na tym etapie prac nad projektem koncentrujemy się na określeniu jego obecnego (a więc w danym momencie, w ujęciu statycznym) poziomu. Poziom rozwoju obszarów wiejskich to osiągnięty stopień zaspokojenia potrzeb przez lokalnych mieszkańców wsi. Pojęcie „rozwój społeczno-gospodarczy” ma charakter teoretyczny, co więcej, nie jest możliwa jego prosta operacjonalizacja, gdyż ma charakter kategorii wielokryterialnej (szerzej [Puljiz, Maleković, Polić, Jurčin 2005; Heffner 2007; Stanny 2013; Churski (red.) 2014]). Analiza treści tego pojęcia doprowadziła autorów badania do wyróżnienia jedenastu składowych, które nie miały charakteru empirycznego, ale dla których możliwa była operacjonalizacja za pomocą pewnych zbiorów wskaźników.

W poprzednim rozdziale rozpoznano rozkład przestrzenny poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich. Pojawiło się jednak pytanie dotyczące wewnętrznego zróżnicowania obszarów wiejskich z punktu widzenia kombinacji cech składowych opisujących ten poziom rozwoju, inaczej mówiąc relacji składowych rozwoju w poszczególnych badanych jednostkach lub ich grupach. Wiąże się to z dwoma pytaniami: (1) czy gminy osiągające względnie podobny poziom rozwoju społeczno-gospodarczego odznaczają się podobną kombinacją (relacją) poziomu rozwoju poszczególnych jego składowych,

(2) czy ten sam poziom rozwoju społeczno-gospodarczego jest uzyskiwany w różny sposób, a więc przez różne kombinacje poziomu rozwoju składowych. Inaczej mówiąc, jakie scenariusze rozwoju (przy jakich relacjach jego składowych) są typowe dla obszarów wiejskich w Polsce?

Poszukując odpowiedzi na te pytania zdecydowano się na niehierarchiczną analizę statystyczną, której produktem końcowym będzie typologia badanych jednostek terytorialnych pod względem różnic kombinacji składowych osiągniętego rozwoju społeczno-gospodarczego. Przyjęty piętrowy sposób składania pojęcia rozwoju społeczno-gospodarczego w miarę syntetyczną, obrazującą osiągnięty jego poziom (a więc wyróżnienie jego składowych), pozwolił również na określenie poziomu składowych rozwoju. Te cząstkowe syntetyczne miary składowych stały się głównymi zmiennymi biorącymi udział w identyfikowaniu jednorodnych typów gmin (skupień), wyróżnianych ze względu na podobieństwo kombinacji osiągniętego przez nie stopnia rozwoju. Zbiór badanych jednostek podzielony więc został na „typy” jednostek podobnych pod względem kombinacji cech. Jednocześnie poszczególne typy znacznie różnią się między sobą.

Procedurę statystyczną oparto na metodzie optymalizacji danego grupowania *Dynamic clouds clustering Diday's* (Chmur Dynamicznych Didaya), którą zaproponował Erwin Diday [Diday 1971, s. 19–33]⁹⁴. Metoda polega na przenoszeniu obiektów z jednej grupy (chmury, skupienia, typu) do innej⁹⁵, w poszukiwaniu najlepszego zestawu klas (typów) według zadanego kryterium „dobroci” grupowania (optymalizacji), w tym wypadku kryterium *k*-średnich [Panek 2009, s. 129–131]). Algorytm Didaya jest deterministyczny, oparty na modelu grawitacyjnym⁹⁶ w przestrzeni wielowymiarowej [Griguolo, Mazzanti 1992], zaś odległości między centrami grawitacyjnymi a poszczególnymi punktami liczone są jako odległości euklidesowe [Panek 2009, s. 44]. Model grawitacyjny wymagał nadania poszczególnym badanyom jednostkom masy, przyjęto że jest nią liczba mieszkańców obszarów wiejskich poszczególnych gmin.

Każdy z wyróżnionych typów stanowił skupisko punktów w przestrzeni wielowymiarowej, punkty te posiadały masę, a więc dla ich skupienia

⁹⁴ Metoda ta wykorzystywana była już w pracach IRWiR, pierwszy raz zastosowano ją w opracowaniu: *Atlas demograficzny i społeczno-zawodowy obszarów wiejskich w Polsce* [1995].

⁹⁵ Przenoszenie między klasami następuje do momentu osiągnięcia minimalnej wariancji wewnątrz uzyskanych klas.

⁹⁶ Jako wagę w analizie typologicznej przyjęto liczbę ludności w gminie wg stanu z 31.12.2010 roku.

(chmury) można było wyliczyć centrum grawitacji. Do opisu typów i ich interpretacji wykorzystuje się uzyskane parametry środków grawitacji każdego typu, całego układu, a także relacji przestrzennych między nimi.

Dla łatwiejszej analizy dystansu między parametrami środków grawitacji składowych danego typu i całego układu wprowadzono dwa uproszczenia interpretacyjne. Po pierwsze, zrelatywizowano/znormalizowano parametry (odległość pomiędzy środkiem grawitacji typu a centralnym środkiem ciężkości całego układu), przyjmując dla ogółu gmin w kraju, dla każdej składowej taką samą wartość (=100). Po drugie, wprowadzono oznaczenia symboliczne, które obrazują relatywną ocenę składowej w danym typie gmin, którą można scharakteryzować jako bardzo wysoką (++++), wysoką (++) , przeciętną (---), niską (--), bardzo niską (----).

$$R = \frac{[x_{m(j,i)} - x_{g(i)}] / S_{(j)}}{\quad \text{----} \quad \text{--} \quad \text{---} \quad \text{++} \quad \text{++++}} \quad \text{>|<----->|<----->|<----->|<----->|<----->} \quad \text{-----}$$

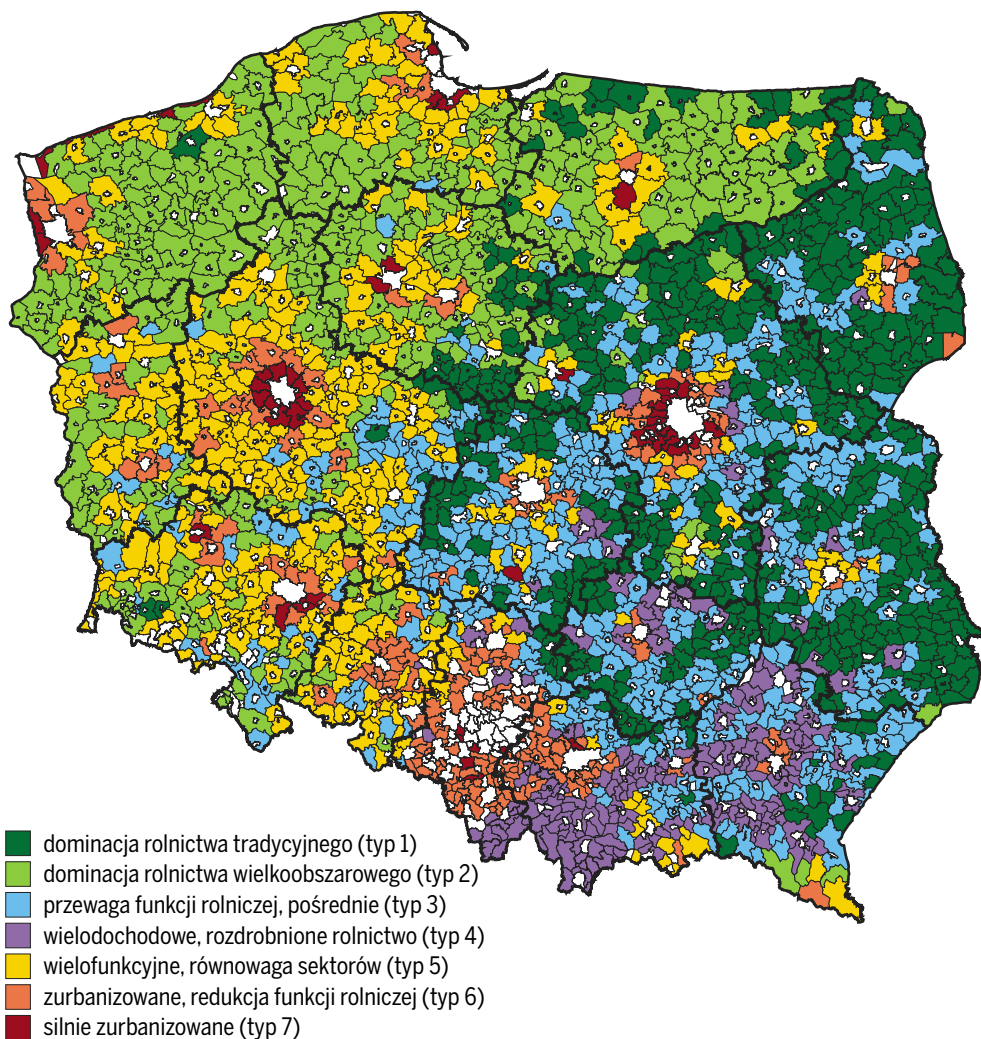
-1.00   -0.20   +0.20   +1.00 [S]

Jeżeli środek ciężkości zmiennej syntetycznej (ocena składowej) w danym typie jest zbliżony do środka ciężkości tej składowej w całej zbiorowości gmin, stosowany jest symbol (---). Oznacza to, że centrum grawitacji dla danego typu tej składowej (jej ocena) mieści się w przedziale, którego punktem centralnym jest środek ciężkości dla całego zbioru gmin, a granice wyznacza przedział *in plus* i *in minus* od -0,2 do +0,2 odchylenia standardowego liczonego dla całego zbioru gmin. Symbol (++) oznacza, że odległość środka grawitacji dla danego typu odchyła się od średniej dla całego zbioru, mieszcząc się w przedziale od 0,2 do 1,0 odchylenia standardowego, zaś symbol (++++) wskazuje, że odchylenie średniej dla danego typu jest większe od odchylenia standardowego. Analogicznie jest w przypadku symboli z minusem, tyle że średnia wartość (ocena składowej) dla gmin zaliczonych do danego typu jest mniejsza (niższa) od średniej dla całego zbioru.

Opisaną procedurę typologiczną przeprowadzono dla przyjętych jedenastu składowych poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Przypomnijmy, że były to: dostępność przestrzenna, stopień dezagrarnizacji gospodarki lokalnej, sektor rolniczy, funkcje pozarolnicze, lokalne finanse publiczne, problematyka demograficzna, zrównoważenie rynku pracy, problematyka edukacyjna, aktywność społeczna, zamożność

i spójność społeczności lokalnej, warunki bytowe mieszkańców. Zmienne te stworzyły podstawę do grupowania gmin według podobieństwa morfologicznego, zdefiniowanego w tym projekcie rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich. W wyniku przeprowadzonej procedury

Rysunek V.1.
Rozkład przestrzenny wyróżnionych typów gmin

Źródło: Opracowanie własne zespołu realizującego projekt.

Tabela V.1.
Charakterystyka strukturalna typów

Typ*	Liczba gmin	% gmin	Waga w % (liczebność)	Dostępność przestrzenna	Stopień dezagregacji	Sektor rolniczy	Sektor pozarolniczy	Lokalne finanse publiczne	Problematyka demograficzna	Równowaga rynku pracy	Problematyka edukacyjna	Aktywność społeczna	Zamożność i spójność społeczna	Elementy warunków mieszkaniowych
1	490	23	15,6	87,2	45,6	104,9	78,1	57,7	82,4	87,1	86	82,7	83,5	68,5
2	399	18	14,8	92,7	99,9	119,1	96,5	85	105,1	88,9	89,9	89,9	84,3	96,2
3	466	21	20	97,9	66,4	98,3	91,8	72,8	93,1	98,6	99,6	93,8	95,5	85,3
4	187	9	12,6	106,6	114,4	74,2	100,1	74,3	103,2	101,6	105,2	100,3	100	101,1
5	382	18	19,3	100,7	114,4	109,1	109,5	119,3	107,9	106,2	98,9	104,3	104,9	111,6
6	197	9	13,5	112,6	152,4	88,6	116	153,7	104,7	111,6	116,9	119,8	121,3	128,6
7	52	2	4,2	119,5	184,4	94,9	137,2	254,2	119,1	123,1	124,6	145,4	147,2	151,8
Ogółem	2173	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

* kolor z legendy mapy na rysunku V.1.

Źródło: Opracowanie własne zespołu realizującego projekt.

statystycznej otrzymano siedem typów gmin (patrz rys. V.1.), oraz charakterystykę każdego z tych typów. Pozwoliło to na nadanie pewnych nazw wyróżnionym typom, co ułatwia interpretację uzyskanych rezultatów zastosowanej procedury statystycznej. Należy jednak zastrzec, że autorzy zdają sobie sprawę z dużego uproszczenia przyjętych określeń.

Pierwszy typ gmin, skupiający ich największą liczbę (23% ogółu), przestrzennie skoncentrowany jest na obszarze Polski centralnej oraz wschodniej. Poza tym obszarem występuje bardzo rzadko, jest kilka jednostek na pograniczu z obwodem kaliningradzkim, kilka w województwie podkarpackim, pojedyncze na Dolnym Śląsku, w województwach zachodniopomorskim, małopolskim. Gminy te zamieszkuje jednak tylko 15,6% ludności wiejskiej kraju, a więc większość z nich należy do obszarów o relatywnie małej gęstości zaludnienia.

Gminy tego typu określić można jako **obszary wiejskie z dominacją rolnictwa tradycyjnego**. Potwierdza to statystyczna charakterystyka typu przedstawiona w tabeli V.1. Dezagraryzacja struktury gospodarczej jest w nich zaawansowana znacznie słabiej niż średnio na obszarach wiejskich kraju. Wyróżniają się one wyraźnie pod względem niekorzystnej charakterystyki dostępności przestrzennej, struktury demograficznej mieszkańców, warunków mieszkaniowych, słabego sektora gospodarczego pozarolniczego. Dominacja funkcji rolniczej i słabość sektora pozarolniczego oznacza, że pozarolnicze miejsca pracy skupione są w znacznym stopniu w instytucjach administracji lokalnej oraz świadczących usługi publiczne (opieka zdrowotna, oświata, policja itp.), państwo jest zatem w dalszym ciągu najważniejszą pracodawcą dla sfery pozarolniczej na tych terenach.

Jedyna składowa wykazująca nieco ponadprzeciętny poziom rozwoju w gminach typu pierwszego, to charakterystyka sektora rolniczego. Jednak w dłuższym czasie sektor ten nie zapewni utrzymania wystarczająco wysokiego zaludnienia w gminach tego typu – już obecnie w większości z nich zmniejsza się zaludnienie zarówno w wyniku ujemnego przyrostu naturalnego, jak i stałego odpływu migracyjnego (więcej: [Rosner 2012]).

Typ drugi to gminy o dominacji rolnictwa wielkoobszarowego. Tworzy go 399 jednostek (18% ogółu badanych) i zamieszkuje 14,8% ludności wiejskiej kraju. Gminy zaliczone do tego typu grupują się zasadniczo na terenach tzw. Ziemi Zachodnich i Północnych Polski (włączonych w granice państwa polskiego po II wojnie światowej).

Region zwykle się określać „obszarem popegeerowskim” ze względu na koncentrację tam do 1990 roku uspołecznionej gospodarki rolnej. Pojawia się on również, choć w mniejszych skupiskach, w Wielkopolsce i w województwie kujawsko-pomorskim. Poza tymi terenami występują ich bardzo niewiele, ale spotkać je można w sąsiedztwie Radomia, w południowej części województwa podkarpackiego (w pobliżu Bieszczad), w sąsiedztwie Włocławka czy Ostrołęki, nigdzie jednak w tych regionach nie tworzą większych skupień.

Gminy tego typu charakteryzują się przeciętnym w skali kraju poziomem dezagraryzacji lokalnej struktury gospodarczej, przy czym charakterystyka sektora rolniczego jest bardzo korzystna, a pozarolniczego nie odbiega od przeciętnych wartości dla ogółu obszarów wiejskich. Wyróżniają się one pod względem korzystnej struktury demograficznej mieszkańców, która waży na stopniu niezrównoważenia rynku pracy. Charakterystyka pozostałych kwestii społecznych względem przeciętnej dla kraju, wypada mało korzystnie.

Warto również zauważyć, że gminy typu drugiego nigdy nie pojawiają się w bezpośrednim sąsiedztwie ośrodków regionalnych, miast dużych ani średniej wielkości. Występują natomiast jako wielkie, zwarte przestrzenie obszary, wypełniając centralną i południową część województw: zachodniopomorskiego, zachodnią i południową pomorskiego oraz niemal całe warmińsko-mazurskie (z wyjątkiem sąsiedztwa Olsztyna).

Gminy typu trzeciego, pod pewnymi względami przypominają typ pierwszy, jednak różnią się od nich zarówno większą dostępnością przestrzenną (jest zbliżona do przeciętnej dla całej zbiorowości gmin wiejskich i obszarów wiejskich w gminach miejsko-wiejskich w kraju), jak i wyższym stopniem dezagraryzacji lokalnej gospodarki, choć jest ona mniejsza od przeciętnej dla całego kraju. Natomiast poziom rozwoju sektora pozarolniczego jest wyższy niż w typie pierwszym – w przybliżeniu równy przeciętnemu w całej badanej zbiorowości.

Do typu pierwszego upodabnia je rozkład przestrzenny. Niemal wszystkie znalazły się w Polsce centralnej i wschodniej oraz nie sąsiadują z dużymi i średnimi miastami. Na terenie dawnego zaboru rosyjskiego (poza sąsiedztwem większych ośrodków miejskich) typ trzeci i pierwszy zdecydowanie dominują, a różnica między nimi polega na tym, że gminy typu pierwszego charakteryzuje położenie bardziej peryferyjne, a trzeciego – bliskość jest szlaków komunikacyjnych i ośrodków miejskich.

W porównaniu z typem pierwszym, typ trzeci ma korzystniejszą sytuację na rynku pracy, lepsze warunki mieszkaniowe, mniejsze problemy ze strukturą demograficzną oraz z edukacją. O ile więc gminy typu pierwszego scharakteryzowane zostały jako jednostki o dominacji rolnictwa tradycyjnego, o tyle na terenach typu trzeciego, który można określić jako **pośredni z przewagą funkcji rolniczej**, tradycyjne struktury zaczęły ulegać korzystnym modyfikacjom.

Poza terenem dawnego zaboru rosyjskiego gminy typu trzeciego występują w niewielkich skupiskach na terenie dawnej Galicji (zwłaszcza w województwie podkarpackim i na północy małopolskiego) oraz wyspowo w rejonie Sudetów, w okolicach Konina, a pojedyncze również w województwie lubuskim. Grupa tych gmin skupia 466 jednostek (21%), które zamieszkuje 20% ludności wiejskiej kraju. A zatem typy pierwszy i trzeci, charakterystyczne głównie dla obszarów Polski centralnej i wschodniej, razem stanowią 44% ogółu gmin wiejskich i obszarów wiejskich w gminach miejsko-wiejskich w Polsce.

Gminy typu czwartego są mniej liczne, jest ich 187 (9%), ale skupiają aż 12,6% ludności wiejskiej. Charakteryzują się one dobrą dostępnością, wysokim stopniem dezagraryzacji gospodarki, bardzo słabym sektorem rolniczym i przeciętnym poziomem rozwoju sektora pozarolniczego. W skrócie można określić je jako **gminy wielodochodowego, rozdrobnionego rolnictwa** (dawniej określane jako chłopsko-robotnicze). Relatywnie łatwa „dostępność”, a więc wyposażenie w sieć drogową i komunikacyjną, jest związana z charakterem sieci osadniczej; gminy tego typu cechuje występowanie dużych i bardzo dużych wsi (często przekraczających 1000 mieszkańców, a więc w przybliżeniu cztery razy większych od przeciętnej dla całego kraju), co pośrednio łączy się z rozdrobnieniem rolnictwa, średni obszar gospodarstwa w wielu z nich waha się w granicach 3 ha.

Niemal wszystkie gminy typu czwartego skupione są w trzech województwach: małopolskim, podkarpackim i świętokrzyskim. Pojedyncze gminy tego typu występują również w województwach łódzkim i lubelskim, a także na obrzeżach zasięgu oddziaływania na obszary wiejskie Warszawy, jednak ich charakter jest odmienny niż w Polsce południowo-wschodniej. Typ czwarty, poza obszarem dawnej Galicji, kształtuje się wówczas, gdy w wyniku procesów inwestycyjnych wsie przekształcają się w wiejskie osiedla robotnicze. W działaniu takiego

czynnika można również upatrywać pojawianie się niewielkich skupisk lub pojedynczych gmin tego typu na Lubelszczyźnie i w województwie świętokrzyskim, a więc na obszarze dawnego COP. Na terenach Galicji ukształtował się on znacznie wcześniej i pod wpływem innych czynników. Wśród nich wymienić można wysoką gęstość zaludnienia w pobliżu głównego ośrodka wczesnej państwowości (Krakowa), a także charakter dziewiętnastowiecznych aktów uwłaszczeniowych oraz zwyczajów spadkowych dotyczących ziemi.

Ponadto gminy typu czwartego cechują: korzystna charakterystyka edukacyjna i struktura demograficzna. Warto dodać, że są to obszary kraju relatywnie najslabiej uczestniczące w migracjach definitywnych, a w ostatnim okresie zarysowuje się nawet w rejonie ich występowania tendencja przewagi napływu ludności z miast na wieś nad strumieniem odwrotnym.

Piąty z wyróżnionych typów gmin obejmuje 382 jednostki (18%), na terenie których mieszka 19,3% ogółu ludności wiejskiej. Gminy te w większości leżą w zachodniej części kraju, największe ich skupienia zaobserwować można w województwie wielkopolskim, gdzie liczebnie dominują (poza obszarami sąsiadującymi z aglomeracją Poznania), oraz na Dolnym Śląsku i Śląsku Opolskim (poza bezpośrednim sąsiedztwem Wrocławia i Opola). We wschodniej i centralnej części kraju gminy typu piątego występują albo na obszarach podmiejskich, gdy silne oddziaływanie miasta centralnego układu dopiero się kształtuje (na przykład Olsztyn, Słupsk, Koszalin, Białystok, Lublin, Włocławek, Radom, Konin), albo na obrzeżach układu aglomeracyjnego (Warszawa), gdzie rozciągają się wzdłuż głównych tras komunikacyjnych wychodzących poza obszar silnie zurbanizowany (Warszawa, Łódź, Trójmiasto, Toruń–Bydgoszcz, Szczecin).

Charakterystyczną cechą gmin typu piątego jest to, że proces dezagraryzacji jest w nich zaawansowany na poziomie ponadprzeciętnym w kraju, zbliżonym do poziomu występującego w gminach typu czwartego, jednak zarówno funkcje rolnicze, jak i pozarolnicze wykazują cechy pozytywnie je wyróżniające. Z tego względu typ ten określić można jako **gminy wielofunkcyjne, wykazujące zrównoważenie sektorów rolniczego i pozarolniczego**.

Na tle wszystkich gmin wiejskich i obszarów wiejskich w gminach miejsko-wiejskich gminy typu piątego charakteryzują się relatywnie

korzystnymi składowymi rozwoju odnoszącymi się do kwestii społecznych, a więc aktywnością społeczności lokalnych, zasobnością i spójnością, strukturą demograficzną, a także stopniem zrównoważenia rynku pracy. Warto również zauważyć, że gminy typu piątego (traktowane łącznie) – jako jedyne poza typami szóstym i siódmym (które są silnie powiązane z gospodarką sąsiednich ośrodków miejskich) – mają ponadprzeciętnie korzystną sytuację w zakresie lokalnych finansów publicznych.

Skupienia gmin typu szóstego i siódmego są stosunkowo nieliczne, łącznie grupują 249 gmin (11%), ale w gminach tych mieszka aż 17,7% ludności wiejskiej kraju. Jak wcześniej wspomniano, są to gminy korzystające z renty położenia w sąsiedztwie ośrodków miejskich i silnie powiązane gospodarczo z miastem. Związki te jednak są słabsze w przypadku typu szóstego, a bardzo silne – siódmego.

Gmin typu szóstego jest w kraju 197 (9%) i skupiają one 13,5% ludności wiejskiej. Są dobrze skomunikowane, a ich gospodarka jest silnie zdegradowana. Funkcja rolnicza jest słaba, rozwijają się natomiast funkcje pozarolnicze, pozwala to gminy typu szóstego określić jako **zurbanizowane, z redukcją funkcji rolniczej**.

Szczególnie korzystna jest charakterystyka tych gmin z punktu widzenia kwestii edukacyjnych i kluczowych kompetencji mieszkańców, zamożności i spójności społeczności oraz warunków mieszkaniowych. Wpływ na to ma fakt, że tworzą one rejony podmiejskiej zabudowy mieszkaniowej zarówno dla migrantów z miast, jak i z odległych od miasta terenów wiejskich. W tym ostatnim przypadku trzeba pamiętać o mechanizmach selekcji kierujących migracjami, są one podejmowane przez ludzi młodych, dobrze wykształconych i przedsiębiorczych, co ma wpływ zarówno na strukturę demograficzną, jak i charakterystykę społeczną mieszkańców gmin tego typu.

Gminy typu szóstego lokują się niemal wyłącznie w pobliżu dużych miast i ośrodków przemysłowych. Stosunkowo duże ich skupisko występuje w sąsiedztwie aglomeracji katowickiej i ciągnie się aż do Krakowa. Wieńcem oplatają one Opole, Wrocław, Łódź, Szczecin i Zieloną Górę. W przypadku innych dużych miast stanowią zazwyczaj drugi pierścień obszarów wiejskich wokół miasta, podczas gdy pierścień pierwszy to gminy typu siódmego (Warszawa, Poznań). Można je spotkać również w sąsiedztwie Szczecina, Białegostoku, Olsztyna, Gdańska

i Torunia, gdzie występują wymieszane z gminami typu piątego i niekiedy siódmego.

Ostatni z wyróżnionych **typów** – **siódmy**, grupuje tylko 52 gminy (2%) i skupia 4,2 % ludności wiejskiej. Stanowią go **gminy silnie zurbanizowane**, które pod względem każdej z rozpatrywanych składowych odbiegają silnie od przeciętnych wartości dla obszarów wiejskich, z wyjątkiem charakterystyki sektora rolniczego. Jednak nawet sektor rolniczy, mimo że słabszy niż średnio w gminach wiejskich w kraju, jest lepiej rozwinięty niż w typie czwartym czy szóstym (dzieje się tak prawdopodobnie dzięki wysokiemu udziałowi w rolnictwie istniejących tam tzw. działów specjalnych).

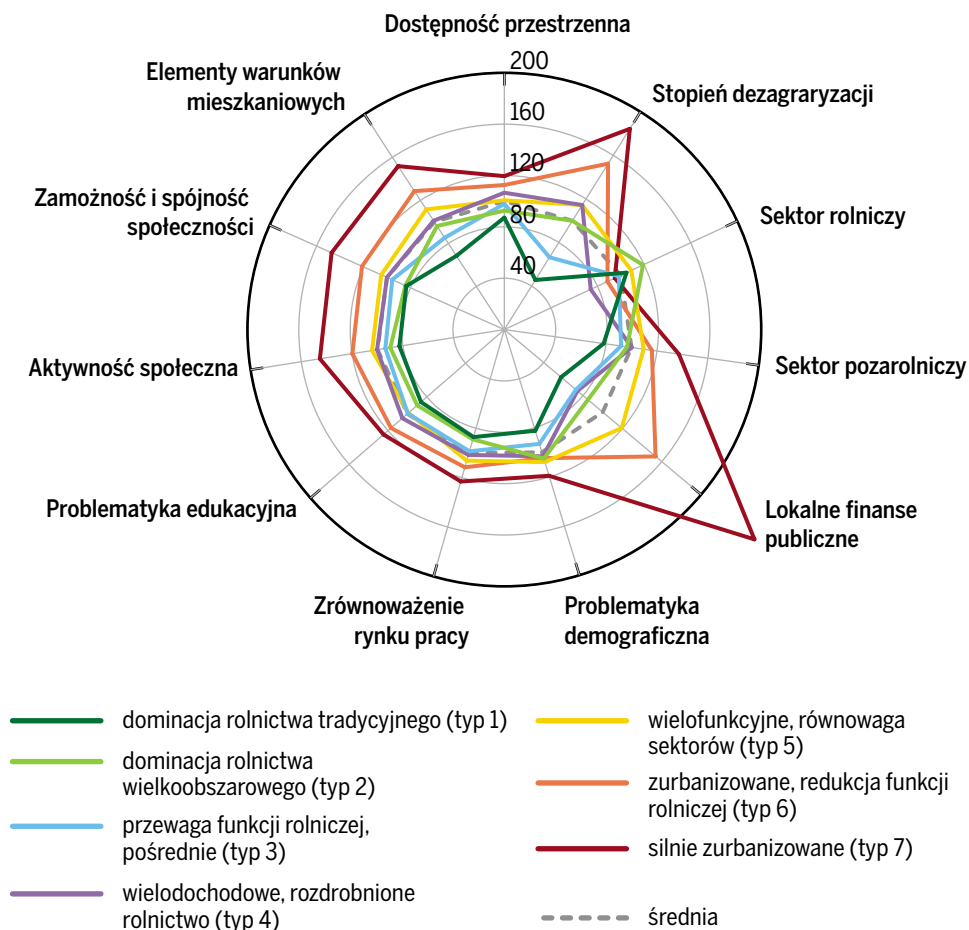
Gminy typu siódmego tworzą pierwszy pierścień obszarów wiejskich wokół Warszawy i Poznania. Pojawiają się również w bezpośrednim sąsiedztwie największych pozostałych ośrodków regionalnych, jako pierwszy pierścień składający się z gmin typu siódmego i szóstego. Charakterystyka tych gmin pozwala postawić hipotezę, że prędzej czy później zostaną one włączone administracyjnie do miast, gdyż przynajmniej część z nich stanowi funkcjonalnie obszar miejski, często są to osiedla mieszkaniowe (sypialnie) dla ludności sąsiedniego miasta.

Dokonując opisu relacji pomiędzy strukturą poszczególnych typów posłużymy się wykresem radarowym. Na rysunku V.2. przedstawione zostały wieloboki odpowiadające charakterystyce poszczególnych wyodrębnionych typów. Linia przerywana odpowiada wielkości średniej dla całego kraju, a ponieważ dane zostały znormalizowane – wielobok zaznaczony przez nią ma charakter foremny, jego kątami są punkty równe 100 na każdej z jedenastu osi.

Wielobok reprezentujący typ siódmy gmin zurbanizowanych jest największy – z wyjątkiem jednej osi oznaczonej jako sektor rolniczy krzywa kreśli figurę umieszczoną zewnątrz w stosunku do wszystkich pozostałych. Oznacza to, że poziom rozwoju społeczno-gospodarczego tego typu jest wyższy od wszystkich pozostałych pod względem każdej składowej, z wyłączeniem charakterystyki sektora rolniczego.

Jeśli pominiemy składową „sektor rolniczy”, to kolejny po typie siódmym będzie wielobok utworzony przez typ 6. Wskazuje to, że typy siódmy i szósty mają charakter zbliżony, jednak w siódmym znalazły się gminy, w których procesy urbanizacji są bardziej zaawansowane.

Rysunek V.2.
Porównanie składowych rozwoju społeczno-gospodarczego
wyróżnionych typów gmin

Kolory z legendy rysunku V.1.

Źródło: Opracowanie własne zespołu realizującego projekt.

Na drugim biegunie, najbardziej wewnętrznym, wielobok reprezentuje typ pierwszy – typ gmin z „dominacją rolnictwa tradycyjnego”. Jednak jest on zlokalizowany wewnątrz pozostałych typów poza jednym wierzchołkiem – związanym z charakterem sektora rolniczego. Oznacza to, że gminy zaliczone do typu pierwszego cechują się relatywnym

opóźnieniem w rozwoju pod względem wszystkich składowych, z wyjątkiem tej oceniającej rolnictwo.

Pozostałe typy gmin, a więc drugi, trzeci, czwarty i piąty, reprezentowane są przez wieloboki wielokrotnie przecinające się z innymi. Oznacza to, że wewnętrzne struktury ich poziomu rozwoju (czy też poziomy rozwoju poszczególnych składowych rozwoju społeczno-gospodarczego) są różne. Odmienności te mogą być spowodowane innymi uwarunkowaniami historycznymi, kulturowymi, naturalnymi lub wynikać z prowadzonej polityki regionalnej. Ten sam problem, na przykład dążenie do zrównoważenia rynku pracy, może być rozwiązywany poprzez procesy migracyjne (jak w gminach typu drugiego) lub przez rozwój funkcji pozarolniczych i relatywnie silne rolnictwo (typ piąty) albo przez wielodochodowość w połączeniu ze słabnącą funkcją rolnictwa (typ czwarty), co już wcześniej omówiono w rozdziale IV.

Na wybór sposobu realizacji celu wpływ mają struktury ukształtowane wcześniej, w omawianym przypadku gminy typu drugiego to obszary zaludnione przez osadnictwo powojenne, a więc przez ludność relatywnie bardziej niż tzw. ludność zasiedziała skłonną do migracji. Obszary te nie rozwinęły funkcji pozarolniczych w okresie dominacji na tych terenach rolnictwa państwowego, a pod względem kapitału społecznego i ludzkiego również należą do ubogich. Odpyły nadwyżek zasobów pracy (odpyły młodzieży na inne tereny) doraźnie łagodzi występujące napięcia na rynku pracy, nie stwarzają jednak przesłanek przyszłego rozwoju.

Ten sam cel na obszarach występowania gmin typu piątego rozwiązywany jest nie poprzez migracje, lecz rozwój funkcji pozarolniczych. Sprzyja temu relatywnie wysoki zasób kapitału społecznego i ludzkiego oraz struktura agrarna (której korzenie tkwią jeszcze w okresie uwłaszczenia w pierwszej połowie XIX wieku). Ukształtowały się na tym terenie (głównie w Wielkopolsce i na Śląsku) relatywnie silne gospodarstwa rodzinne, wcześniej niż w innych regionach kraju powstał powszechny system szkolny, a także rozwinęły się organizacje, takie jak kółka rolnicze, kasy zapomogowe itp., które uczyły współdziałania i tworzyły klimat sąsiedzkiego zaufania.

Jeszcze inaczej problem ten rozwiązywany jest w gminach zaliczonych do typu czwartego. Rozdrobnione rolnictwo nie miało szans na zachowanie wysokiej pozycji w strukturze dochodów gospodarstw

domowych, jednak relatywnie dobrą dostępność miejskich rynków pracy, stosunkowo gęsta sieć ośrodków miejskich oraz utrwalony wzór łączenia pracy w gospodarstwie i poza nim nie sprzyjały migracjom definitywnym. Rozwinęły się natomiast tzw. migracje wahadłowe, a więc codzienne dojazdy do pracy w mieście. Jednocześnie duże wsie, nierzadko przekraczające tysiąc mieszkańców, a wiele z nich liczyło nawet od trzech do pięciu tysięcy, pozwalały na rozwój lokalnej przedsiębiorczości trafiającej na lokalny popyt większy, niż w przypadku obszarów rolniczych o wsiach małych. Brakowi migracji definitywnych sprzyjał również jeszcze dziewiętnastowieczny zwyczaj spadkowy, prowadzący do wyposażania każdego z dzieci rolnika w ziemię. Fakt posiadania nawet małego skrawka „ojcowizny”, zwłaszcza w regionie, w którym głód ziemi miał długą tradycję, przeciwdziałał migracjom. W rezultacie region ten jest obszarem największej gęstości zaludnienia na wsi w Polsce.

Mimo że przedstawiona procedura typologiczna ma charakter niehierarchiczny, występuje silna zależność między jej rezultatem a pomiarem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego gmin. Zależność tę pokazano w tabeli V.2. Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich okazał się bardzo silnie uzależniony od czynników związanych z położeniem względem dużych i średnich ośrodków miejskich. Wszystkie gminy silnie zurbanizowane (typ siódmy) i prawie wszystkie zurbanizowane, z redukcją funkcji rolniczej (typ szósty) znalazły się w najwyższej klasie rozkładu według poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Jednocześnie zdecydowana większość gmin charakteryzujących się dominacją rolnictwa tradycyjnego (ponad 80%) mieści się w najniższej klasie tego rozkładu, a pozostałe w drugiej kolejnej. Oznacza to, że ani jedna z gmin tego typu nie osiągnęła poziomu rozwoju przeciętnego w skali całego kraju.

Pozostałe typy gmin: drugi, trzeci, czwarty i piąty, a więc te, których wieloboki na wykresie przecinają się, nie wykazują tak jednoznacznego związku kombinacji składowych skali rozwoju z jego poziomem. Można zauważyć, że rozwój o charakterze wielofunkcyjnym łączy się z co najmniej przeciętnym jego poziomem w skali całego badanego zbioru, natomiast wielodochodowość gospodarstw i dominacja rolnictwa wielkoobszarowego w strukturze gospodarczej może występować zarówno w gminach o wysokim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, jak i niskim.

Tabela V.2.
 Udział procentowy gmin wyróżnionych typów według klas poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego

Typ*	Grupy kwintylowe poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego**					Ogółem
	bardzo niski	niski	przeciętny	wysoki	bardzo wysoki	
1	83,1	16,9	.	.	.	100
2	4,5	28,8	41,1	25,3	0,3	100
3	2,1	47,9	41,4	8,6	.	100
4	0,5	7,0	35,3	49,7	7,5	100
5	.	.	3,1	51,6	45,3	100
6	.	.	.	1,5	98,5	100
7	.	.	.	.	100,0	100

* kolory odpowiadają kolorom legendy na rysunku V.1.

** kolory są zgodne z kolorami legendy na rysunku IV.2.

Źródło: Opracowanie własne zespołu realizującego projekt.

Zestawienie wyników pomiaru poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego z analizą typologiczną opierającą się na składowych tego rozwoju ujawnia więc **kilka ogólnych prawidłowości**.

- Wysokiemu poziomowi rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich sprzyja bardzo silne korzystanie z renty położenia względem dużych miast i ich rynków, w tym rynku pracy.
- Dominacja rolnictwa tradycyjnego jest czynnikiem niesprzyjającym rozwojowi społeczno-gospodarczemu obszarów wiejskich.
- Rozwój o charakterze wielofunkcyjnym obszarów wiejskich, nawet położonych z dala od ośrodków miejskich, pozwala osiągać co najmniej przeciętny jego poziom.
- Wielodochodowość gospodarstw rolnych łączy się z ograniczeniem znaczenia funkcji rolniczej. W zależności od tego, czy miejsce rolnictwa zajmują inne funkcje gospodarcze, może się to łączyć z sukcesem lub jego brakiem pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego.

Rozdział VI.

Uwagi końcowe

Na zakończenie rozważań nad przestrzennym zróżnicowaniem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w układach lokalnych nasuwa się kilka refleksji. Są one o tyle istotne, że obecny stan prac nad projektem jest punktem wyjścia do rozważań dotyczących zjawisk o charakterze dynamicznym, a więc analiz zróżnicowania tempa rozwoju układów lokalnych.

1. Centralnym pojęciem realizowanego projektu jest „poziom rozwoju społeczno-gospodarczego” w ujęciu lokalnym. W literaturze przedmiotu termin ten nie doczekał się jednoznacznej definicji, jest wieloznaczny, co znajduje swój wyraz w tym, że jego konkretyzacja dokonywana w trakcie operacjonalizacji u każdego autora badań z tego zakresu jest odmienna, a nawet ci sami autorzy w kilku pracach nadają mu odpowiednie znaczenie w zależności od dostępnych materiałów statystycznych. Jednak te różne „rozumienia” są niezwykle pokrewne, a wyniki opracowań okazują się w ogromnym stopniu zbieżne. Oznacza to, że treść omawianego pojęcia jest przez wszystkich tych autorów rozumiana bardzo podobnie. Sytuacja taka nie dziwi, a intuicja podpowiada, że jest to przypadek „konia”, jak z osiemnastowiecznych *Nowych Aten* Chmielowskiego, który zamiast definicji napisał – „koń jaki jest każdy widzi”.

Przyjęte w opracowaniu pojęcie rozwoju społeczno-gospodarczego jest pokrewne z tym, jakie wylania się z ekspertyzy wykonanej przez Komisję ds. pomiaru wydajności ekonomicznej i postępu społecznego [Stiglitz, Sen, Fitoussi 2013]. Autorzy przywołują – jako pojęcie zbliżone – „jakość życia”, jest ono jednak również wieloznaczne, zwłaszcza przy próbach operacjonalizacji.

Specyfika problemu objętego naszym opracowaniem łączy się z poziomem dezagregacji przestrzennej. Zarówno wcześniej opracowane

miary (HDI, LHDI, PKB (PPP) *per capita* itp.)⁹⁷ nie przystają do niej. Przyjęte rozwiązanie nie rości sobie pretensji do uniwersalności, ale, zdaniem autorów, jest skutecznym narzędziem przy poszukiwaniu odpowiedzi na pytania, jakie przed projektem postawiono. Narzędzie to ma swoje ograniczenie przestrzenne (nie powinno być stosowane na przykład do gospodarki byłych krajów Europy Wschodniej, w których rolnictwo nie opierało się na gospodarstwach rodzinnych) oraz historyczne (odnosi się do pewnego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i nie powinno być stosowane na przykład do analizy sytuacji w krajach wysoko rozwiniętych, których problemy z obszarami wiejskimi są innego rodzaju). Narzędzie to zostało opracowane z myślą o współczesnych warunkach Polski. Konstatacje w naukach społecznych często są zrelatywizowane do czasu i miejsca, i nie mają charakteru uniwersalnie obowiązujących praw nauki [Nowak 2007, s. 127–129].

W przyjętym w tym opracowaniu rozumieniu pojęcia „poziom rozwoju społeczno-gospodarczego” założono, że rozwój wiąże się z kształtowaniem struktur funkcjonalnych w danych warunkach czy też przekształcaniem struktur dysfunkcyjnych w funkcjonalne. I tu pojawia się już pierwsza kwestia, bo pojęcie „rozwój” wskazuje na pewną zmianę, zawiera w sobie dynamikę. Natomiast analizy przestrzenne z reguły dotyczą poziomu rozwoju, a więc już osiągniętego etapu przekształceń z nim związanych. Ale jest również druga trudność, odwołanie się do pojęcia „funkcja” powoduje, że trzeba bardzo wyraźnie rozgraniczyć prowadzone analizy różnicowania poziomu rozwoju od analiz różnicowania funkcjonalnych obszarów wiejskich. Problematyka kształtowania się funkcjonalnych obszarów wiejskich, ostatnio często podejmowana w środowisku geografów ekonomicznych, choć pokrewna – nie jest jednak tożsama z analizą różnicowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Trzeba wyraźnie rozgraniczyć poziom rozwoju i kierunek rozwoju. Analiza różnicowania funkcji należy do zakresu rozważań na temat kierunku rozwoju, kierunki te mogą być różne, z reguły zależne są od lokalnych uwarunkowań. Są one jednak czym innym niż poziom rozwoju, choć występuje między nimi związek statystyczny.

⁹⁷ HDI – *Human Development Index* to wskaźnik rozwoju społecznego; LHDI – *Local Human Development Index* to lokalny wskaźnik rozwoju społecznego; PKB (PPP) to produkt krajowy brutto ważony parytetem siły nabywczej (*Purchasing Power Parity*).

Związek ten jest, między innymi, rezultatem możliwości wykorzystania przez niektóre układy lokalne renty, jaką daje położenie w sąsiedztwie ośrodków centralnych w skali ponadlokalnej, w większości przypadków regionalnej. Położenie to zwiększa różnorodność potencjalnych kierunków rozwoju lokalnego o szczególnie atrakcyjne, wykorzystujące sąsiedztwo pojemnych rynków. Stąd wynika możliwość osiągnięcia w krótkim czasie spektakularnych efektów rozwoju w przypadku układów lokalnych położonych w sąsiedztwie aglomeracji. Układy lokalne położone z dala od takich ośrodków muszą albo szukać możliwości innego typu związków z gospodarką miejską, albo innych dróg rozwoju, nieopartych na tych związkach. Muszą więc poszukiwać innej kombinacji funkcji, na których rozwój ten będą opierać.

Kierunek rozwoju może się wiązać również z charakterem lokalnych struktur, zwłaszcza takich, które wykazują względnie dużą trwałość i oporność na bodźce próbujące je zmieniać. Chodzi tu zwłaszcza o takie struktury, jak sieć osadnicza, przeszkody naturalne (góry, sieć rzeczna, okres wegetacji, długość sezonu turystycznego itp.). Na przykład badania prowadzone w Instytucie Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa pokazują, że obszary górskie są upośledzone pod względem możliwości rozwoju funkcji rolniczych, jednak te same czynniki, które ujemnie wpływają na rozwój rolnictwa mogą być atutem dla rozwoju innych funkcji, w szczególności związanych z turystyką i rekreacją. Co więcej, w przeciwieństwie do innych obszarów atrakcyjnych turystycznie – góry (odpowiednio zagospodarowane) pozwalają na wykorzystanie dwóch okresów w roku, sezonów letniego i zimowego, kiedy nasilony jest ruch turystyczny.

2. Ogromna większość analiz różnicowania układów lokalnych i regionalnych w skali kraju opiera się na różnych technikach syntetyzowania szerokiej bazy wskaźników empirycznych. Podobny charakter mają zresztą również takie miary, jak wspomniane HDI i LHDI. Ważne jest, aby baza ta, a w szczególności (jeśli są wykorzystywane stopnie pośrednie uogólnień) subkomponenty czy też składowe poziomu rozwoju były dobierane w taki sposób, aby nie faworyzowały pewnych możliwych kierunków rozwoju kosztem innych. W przeciwnym przypadku badacz, nawet nieświadomie, narzuca arbitralną hierarchię tych kierunków. Stąd wynika dyrektywa metodologiczna, aby miary cząstkowe (subkomponenty, składowe) miały charakter uniwersalny, dotyczyły w równym stopniu każdego z możliwych scenariuszy rozwoju społeczno-

-gospodarczego. Taki charakter ma problem zrównoważenia rynku pracy czy zdolność do kreowania lokalnych funduszy publicznych.

Przedstawiona typologia obszarów wiejskich służyć może jako przykład poszukiwania zbiorów gmin jednorodnych pod względem struktur składowych rozwoju społeczno-gospodarczego. Z tego względu założono, że dla poszczególnych typów proponować można pewne kierunki rozwoju wykorzystujące ich specyfikę. Mogą one zostać wykorzystane, rozwinięte i ujęte w pewne konkretne przedsięwzięcia w dokumentach strategicznych. Bardzo interesujące będzie również dokonanie obserwacji, które gminy danego typu wykazują bardziej dynamiczny rozwój, a które wolniejszy i jakie są tego przyczyny, które typy gmin stają się bardziej jednorodne pod względem poziomu rozwoju, a które wykazują wzrost zróżnicowania.

3. W czasie licznych dyskusji nad założeniami projektu, a także w czasie prezentacji wyników w gronie osób zainteresowanych na konferencjach i seminariach największe wątpliwości budziła wśród wybranych subkomponentów kwestia dezagraryzacji struktury gospodarczej. Zwłaszcza osoby zawodowo związane z naukami rolnymi i z ekonomiką rolnictwa wyrażały swoje zdziwienie sposobem potraktowania funkcji rolniczej. Sprawa ta wymaga bardziej szczegółowego omówienia.

Zdaniem autorów rolnictwo jest obecnie najważniejszą lub jedną z najważniejszych funkcji gospodarczych na obszarach wiejskich. Jednak rozwój społeczny i gospodarczy będzie nieuchronnie zmieniał jej rangę. Będzie ona w dalszym ciągu bardzo wysoka wówczas, gdy pod uwagę bierzemy kategorie, takie jak bezpieczeństwo żywnościowe. Jednak pod względem udziału w wytwarzaniu PKB, udziału w zatrudnieniu, dostarczaniu dochodów itp. – będzie ona nieuchronnie malała. Spowolnienie tego procesu może wystąpić w przypadku rozwoju tzw. rolnictwa wielofunkcyjnego, a więc uznaniu, że nie jest jego jedyną misją dostarczanie żywności, lecz także surowców przemysłowych (energetyka), usług publicznych, ale jednak nie odwróci to ogólnego trendu zmniejszania się roli rolnictwa w gospodarce, w tym w zatrudnieniu i dostarczaniu źródeł utrzymania.

Obecnie mija sto pięćdziesiąt lat od momentu, w którym na wsi na ziemiach polskich skończyła się gospodarka typu feudalnego. W zaborze rosyjskim, ostatnim już (bo w pruskim i w Galicji wcześniej), dokonano się uwłaszczenie chłopów. Było to wydarzenie pod wieloma

względami przełomowe, pozwoliło na przyspieszenie rozwoju miast i przemysłu. Warto jednak zwrócić uwagę, że struktury gospodarki wiejskiej, zwłaszcza struktury rolnictwa, mimo upływu czasu, dwóch tzw. reform rolnych (międzywojennej i PKWN) w dalszym ciągu wykazują silne różnice między obszarami należącymi do różnych zaborów. Są one konsekwencją struktur ukształtowanych wcześniej, przed uwłaszczeniem, oraz ich modyfikacji poprzez różne założenia aktów uwłaszczeniowych.

Między innymi relatywnie późne uwłaszczenie odpowiada za to, że ziemia rolnicza w Polsce stanowiła szczególną wartość dla właściciela. Jednocześnie szacuje się, że przed I wojną światową około 3/4 do 80% ludności utrzymywało się z rolnictwa. Oba te czynniki, a więc emocjonalna wartość przypisywana ziemi oraz fakt, że była ona źródłem utrzymania dla znaczącej większości ludności, nie sprzyjały zmianom strukturalnym w rolnictwie. Jeszcze po II wojnie światowej struktura obszarowa gospodarstw rodzinnych w Polsce i na przykład w zachodnich landach Niemiec były zbliżone.

Jednak w krajach obecnie wysoko rozwiniętych, w tym w wymienionych Niemczech, zatrudnienie rolnicze (nieważne czy liczone na 100 ha użytków rolnych czy też jako udział zatrudnienia rolniczego w krajowych zasobach pracy) jest kilkakrotnie niższe niż w Polsce. W konsekwencji produkt wytwarzany przez rolnictwo polskie jest drogi, a opłata pracy w rolnictwie niska, bo wartość tego produktu rozkłada się na dużą liczbę zatrudnionych. I jest to, skrótowo przedstawiony, pierwszy argument na rzecz potrzeby dezagraryzacji w sensie zmian w strukturach rolnych i zmniejszenia zatrudnienia rolniczego. Ale jest i drugi, rolnictwo związane jest z wykorzystaniem przestrzeni (ziemi). Duży udział funkcji rolniczej w gospodarce lokalnej wiąże się z relatywnie niskim zaludnieniem w relacji do powierzchni. Mała (i malejąca ze względu na zmniejszające się zapotrzebowanie rolnictwa na pracę) gęstość zaludnienia na obszarach wiejskich sprzyja odpływowi migracyjnemu wraz ze wszystkimi konsekwencjami w zakresie struktury ludności (starość populacji, niedostatek młodych kobiet, deficyt postaw przedsiębiorczych itp.). Warto również zauważyć, że układ lokalny w gospodarce opartej na funkcji rolniczej w obecnym stanie prawnym dysponuje relatywnie małymi finansami publicznymi, a niskie dochody ludności sprzyjają małemu popytowi na dobra i usługi na lokalnym rynku.

Oczywiście wysokie zatrudnienie w rolnictwie wpływa korzystnie na krajowy bilans rynku pracy, jednak koszt tego jest wysoki i w lwiej części ponoszony przez wieś.

4. Zróżnicowanie przestrzenne niektórych składowych rozwoju społeczno-gospodarczego związane jest z historycznie ukształtowanymi strukturami, przykładem może być wymieniana już struktura gospodarstw rodzinnych, ale też charakterystyka sieci osadniczej (wielkość wsi, położenie względem miast – ośrodków lokalnych i centrów regionalnych). Są one albo niezmiennie, albo też ewoluują bardzo powoli. Inne wykazują znacznie większą dynamikę (lub możliwość jej występowania), mowa tu o strukturach edukacyjnych, lokalnej przedsiębiorczości czy zwiększeniu dostępności przestrzennej. Podobnie część z czynników składających się na rozwój jest niesterowalna lub bardzo oporna na sterowanie za pomocą polityki gospodarczej. Inne poddają się polityce znacznie łatwiej. Przykładem pierwszego rodzaju są struktury demograficzne, drugiego – finanse publiczne. Warto zauważyć, że odebranie praw miejskich wielu niewielkim ośrodkom lokalnym w ramach represji po powstaniu styczniowym, choć w krótkim horyzoncie czasowym stosunkowo niewiele zmieniło, to w dłuższym zahamowało rozwój tych miejscowości i osłabiło ich pozycję w relacji do sąsiednich obszarów wiejskich. Tak więc przy pewnych zastrzeżeniach można zauważyć, że polityka gospodarcza może wpływać na charakter sieci osadniczej⁹⁸, chociaż okres dzielący bodziec od reakcji jest w tym przypadku długi. Warto więc na składowe rozwoju społeczno-gospodarczego spojrzeć również z perspektywy długookresowych zmian wpływających na poziom rozwoju obszarów wiejskich.

5. Charakter metodologiczny skali do pomiaru poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego determinuje zakres uprawnionych wniosków, jakie można z badań wyprowadzać. Między innymi nie można na ich podstawie określić wprost, czy zróżnicowanie to jest duże czy małe, choć nasza wiedza pochodząca z doświadczenia podpowiada, że duże. Przekonanie takie dodatkowo umacnia fakt, że wiele składowych (podobnie jak wskaźników empirycznych) wykazuje zbliżone kryteria uporządkowań przestrzennych układów (wschód–zachód kraju, centra-

⁹⁸ Pomijamy tu możliwości „wpływu” na sieć osadniczą za pomocą takich instrumentów administracyjnego przymusu, jakie w Rumunii czasów Ceaușescu stosowano w ramach projektu „systematyzacji”.

-peryferie). Ale też określenie skali bezwzględnej zróżnicowania nie jest celem projektu badawczego. Powtórzenie identycznej (metodologicznie) analizy zróżnicowania przestrzennego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego dla innego punktu czasowego, powiedzmy oddalonego o dwa lata – jako warunku analizy dynamicznej, pozwoli zaobserwować:

- a) które jednostki poprawiły swoją relatywną pozycję na skali poziomu rozwoju, które pogorszyły, a które nie zmieniły. Będzie odpowiedzią na pytanie, których gmin rozwój był bardziej dynamiczny niż średni w całej populacji, a których wolniejszy. Ale dzięki temu określi również
- b) które ze składowych pojęcia rozwój są w większym stopniu odpowiedzialne za te zmiany pozycji, a które w mniejszym. Wreszcie umożliwi
- c) utworzyć podzbiory jednostek rozwijających się dynamicznie i takich, których rozwój jest relatywnie najslabszy zarówno w relacji do całego zbioru, jak i w ramach podzbioru jednostek strukturalnie podobnych.

Umożliwi też (już w innych analizach, opartych na materiale zbieranym w terenie) poddać analizie czynniki decydujące o sukcesie lub niepowodzeniu poszczególnych jednostek. Byłyby to więc badania na próbie o charakterze warstwowym, kontrastowym. Pomogłyby one w udzieleniu pogłębionej odpowiedzi na pytania, na które nie można obecnie znaleźć satysfakcjonującej odpowiedzi na podstawie analizy danych ze statystyki masowej.

Aneks

Wykaz wskaźników empirycznych wykorzystanych w badaniu

Składowe syntetyczne	Numer wskaźnika	Wskaźniki empiryczne	Charakteryzowana jednostka przestrzenna ^a	Instytucja udostępniająca dane ^b
1	2	3	4	5
1. DOSTĘPNOŚĆ PRZESTRZENNA [DS]	W1	Przeciętny czas potrzebny na dojazd do miasta wojewódzkiego według przynależności administracyjnej danej gminy	M_W	ankieta
	W2	Przeciętny czas dojazdu do najbliższego położonego miasta powiatowego o znaczącej roli dla lokalnego rynku pracy	M_W	ankieta
	W3	Odsetek sołectw w gminie skomunikowanych transportem publicznym (przystanek autobusowy lub kolejowy), z wyłączeniem transportu szkolnego	M_W	ankieta
	W4	Odsetek sołectw, do których dochodzi droga o nawierzchni utwardzonej (asfaltowej)	M_W	ankieta
	W5	Liczba zarejestrowanych samochodów osobowych ogółem na 100 mieszkańców	M_W	MSW
	W6	Odsetek starych samochodów (wyprodukowanych przed 2000 r.) w ogólnej liczbie zarejestrowanych aut	M_W	MSW
2. STOPIEŃ DEZAGRARYZACJI GOSPODARKI LOKALNEJ [DA]	W7	Udział podmiotów gospodarczych pozarolniczych w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych	M_W	MF i ARIMR
	W8	Wpływ z podatku CIT i PIT do budżetu gminy przypadający na 1 zł wpływu z podatku rolnego	M_W	GUS
	W9	Odsetek świadczeniobiorców (rent i emerytur) z ZUS w stosunku do sumy świadczeniobiorców z ZUS i z KRUS	W	ZUS i KRUS

1	2	3	4	5
3. SEKTOR ROLNICZY [SR]	W10	Średni obszar gospodarstwa (w ha) osób składających wnioski o płatności bezpośrednie	M_W	ARiMR
	W11	Liczba działek na 100 ha	M_W	ARiMR
	W12	Odsetek składających wnioski o płatności bezpośrednie w wieku do 40 lat w ogólnej liczbie wnioskodawców	M_W	ARiMR
4. SEKTOR POZAROLNICZY [SPR]	W13	Liczba podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON na 1000 osób w wieku produkcyjnym	M_W	GUS
	W14	Liczba podatników prowadzących działalność gospodarczą i rozliczających się podatkiem PIT oraz płatników CIT na 1000 mieszkańców	M_W	MF i GUS
	W15	Odsetek podmiotów świadczących usługi publiczne w ogólnej liczbie podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON	M_W	GUS
5. LOKALNE FINANSE PUBLICZNE [F]	W16	Udział procentowy dochodów własnych gminy w dochodach ogółem	M_W	GUS
	W17	Wartość wskaźnika G wykorzystywana przy wyliczaniu dotacji wyrównawczych	M_W	MF
	W18	Dochody budżetów gmin z podatku PIT i CIT na mieszkańca	M_W	GUS
	W19	Udział procentowy środków na finansowanie i współfinansowanie programów i projektów unijnych w dochodach gminy	M_W	GUS
	W20	Udział procentowy wydatków majątkowych w ogóle wydatków budżetu gminy	M_W	GUS
6. PROBLEMATYKA DEMOGRAFICZNA [D]	W21	Odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym	W	GUS
	W22	Współczynnik feminizacji w wieku 25–34 lata	W	GUS
	W23	Wskaźnik relacji dzieci-starzy	W	GUS
	W24	Przyrost naturalny na 1000 mieszkańców	W	GUS
7. STOPIEŃ ZRÓWNOWAŻENIA RYNKU PRACY [RP]	W25	Odsetek bezrobotnych zarejestrowanych wśród ludności w wieku produkcyjnym	M_W	MPiPS
	W26	Wskaźnik starości zasobów pracy	W	GUS
	W27	Wskaźnik atrakcyjności migracyjnej dla migracji wewnętrznych	W	GUS
	W28	Ubezpieczeni (płatnicy składki) w KRUS na 100 ha użytków rolnych	W	KRUS i ARiMR
8. PROBLEMATYKA EDUKACYJNA [E]	W29	Odsetek dzieci uczęszczających do przedszkola w grupie wieku 3–5 lat	M_W	GUS
	W30	Współczynnik skolaryzacji brutto na poziomie szkoły podstawowej	M_W	GUS
	W31	Średni wynik (w punktach) ze sprawdzianu końcowego w szkole podstawowej	M_W	CKE

1	2	3	4	5
	W32	Średni wynik (w procentach) z testu gimnazjalnego – część matematyczna, przyrodnicza, humanistyczna i język polski	M_W	CKE
	W33	Odsetek radnych z wykształceniem wyższym i średnim	M_W	GUS
9. AKTYWNOŚĆ SPOŁECZNA [AS]	W34	Frekwencja wyborcza w wyborach samorządowych (wójtów i burmistrzów)	M_W	PKW
	W35	Frekwencja wyborcza w wyborach prezydenckich (I tura)	M_W	PKW
	W36	Liczba organizacji pozarządowych na 10 000 ludności	M_W	KLON/JAWOR
	W37	Odsetek podatników PIT przekazujących 1% na organizacje pożytku publicznego	W	MF
	W38	Liczba wniosków o dofinansowanie projektów współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej na lata 2007–2013 na 10 000 mieszkańców	M_W	MIR
	W39	Liczba wniosków o dofinansowanie projektów w ramach podejścia LEADER na lata 2007–2013 złożonych za pośrednictwem LGD na 10 000 mieszkańców	M_W	urzędy marszałkowskie
10. ZAMOŻNOŚĆ I SPÓJNOŚĆ SPOŁECZNOŚCI LOKALNEJ [S]	W40	Średni roczny dochód płatnika podatku PIT	M_W	MF
	W41	Odsetek osób długotrwale bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym	M_W	MPiPS
	W42	Odsetek osób w rodzinach objętych systemem pomocy społecznej w ogóle ludności gminy	M_W	MPiPS
	W43	Liczba podłączeń stacjonarnego Internetu na 100 mieszkańców	W	UKE
	W44	Średni wynik testu gimnazjalnego z języka obcego, nowożytnego	M_W	CKE
11. ELEMENTY WARUNKÓW MIESZKANIOWYCH [WM]	W45	Odsetek mieszkań wyposażonych w instalacje centralnego ogrzewania	W	GUS
	W46	Odsetek mieszkań zamieszkałych stale, wyposażonych w ustęp splukiwany z odprowadzeniem do sieci kanalizacyjnej	W	GUS
	W47	Powierzchnia użytkowa mieszkań na jednego mieszkańca	W	GUS

Objaśnienia kolorów:

przestrzenność

kwestie gospodarcze

kwestie społeczne

element jakości życia

^a M_W – wskaźnik wyliczony dla całych gmin (w przypadku gmin miejsko-wiejskich łącznie z miastem); W – wskaźnik wyliczony dla gmin wiejskich i obszarów wiejskich gmin miejsko-wiejskich

^b GUS – Główny Urząd Statystyczny, MSW – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, ZUS – Zakład Ubezpieczeń Społecznych, KRUS – Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego, ARIMR – Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, OKE – 8 okręgowych komisji egzaminacyjnych, PKW – Państwowa Komisja Wyborcza, MF – Ministerstwo Finansów, MPiPS – Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, MIR – Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, UKE – Urząd Komunikacji Elektronicznej, KLON/JAWOR – Stowarzyszenie KLON/JAWOR, 16 urzędów marszałkowskich, ankieta – badanie ankietowe w 2173 urzędach gmin wiejskich i miejsko-wiejskich

Źródło: Opracowanie własne zespołu realizującego projekt.

Wykaz tabel i rysunków

Tabele

Tabela III.1. Macierz korelacji wskaźników składowej: Dostępność przestrzenna [DP]	57
Tabela III.2. Charakter i waga wskaźników wykorzystanych do ustalenia skali dostępności przestrzennej gmin	58
Tabela III.3. Macierz korelacji wskaźników składowej: Stopień dezagrarnizacji gospodarki lokalnej [DA]	71
Tabela III.4. Charakter i waga wskaźników wykorzystanych do ustalenia skali stopnia dezagrarnizacji gospodarki lokalnej	72
Tabela III.5. Macierz korelacji wskaźników składowej: Sektor rolniczy [SR]	77
Tabela III.6. Charakter i waga wskaźników wykorzystanych do ustalenia skali charakterystyki sektora rolniczego	85
Tabela III.7. Macierz korelacji wskaźników składowej: Funkcje pozarolnicze [SPR]	97
Tabela III.8. Charakter i waga wskaźników wykorzystanych do ustalenia skali rozwoju funkcji pozarolniczych	98
Tabela III.9. Macierz korelacji wskaźników składowej: Lokalne finansy publiczne [F]	104
Tabela III.10. Charakter i waga wskaźników wykorzystanych do ustalenia skali zdolności gospodarki lokalnej do generowania lokalnych finansów publicznych	105
Tabela III.11. Macierz korelacji wskaźników składowej: Problematyka demograficzna [D]	126
Tabela III.12. Charakter i waga wskaźników wykorzystanych do ustalenia skali charakterystyki demograficznej mieszkańców	127
Tabela III.13. Macierz korelacji wskaźników składowej: Zrównoważenie lokalnego rynku pracy [RP]	138
Tabela III.14. Charakter i waga wskaźników wykorzystanych do ustalenia skali zrównoważenia lokalnego rynku pracy	139

Tabela III.15. Macierz korelacji wskaźników składowej: Problematyka edukacyjna [E]	154
Tabela III.16. Charakter i waga wskaźników wykorzystanych do ustalenia skali charakteryzującej sytuację w zakresie edukacji	164
Tabela III.17. Macierz korelacji wskaźników składowej: Aktywność społeczna [AS]	179
Tabela III.18. Charakter i waga wskaźników wykorzystanych do ustalenia skali aktywności społecznej	180
Tabela III.19. Macierz korelacji wskaźników składowej: Zamożność i spójność społeczności lokalnej [S]	187
Tabela III.20. Charakter i waga wskaźników wykorzystanych do ustalenia skali zamożności i spójności społeczności lokalnej	198
Tabela III.21. Macierz korelacji wskaźników składowej: Elementy warunków mieszkaniowych [WM]	203
Tabela III.22. Charakter i waga wskaźników wykorzystanych do ustalenia skali oceny warunków mieszkaniowych	209
Tabela IV.1. Macierz korelacji dla składowych poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego	215
Tabela V.1. Charakterystyka strukturalna typów	227
Tabela V.2. Udział procentowy gmin wyróżnionych typów według klas poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego	237

Rysunki

Rysunek I.1. Wskaźnik LHDI według powiatów	13
Rysunek I.2. Schemat badań nad poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego realizowanych w ramach grantu nr H02C 069 29 w IRWiR PAN w latach 2005–2007	15
Rysunek I.3. Syntetyczna ocena poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego	16
Rysunek I.4. Składowe przyjęte do badania struktury poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w ramach grantu nr N N114 207634 realizowanego w IRWiR PAN w latach 2008–2012	17
Rysunek I.5. Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego	19
Rysunek II.1. Elementy składowe skali poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w agregacji lokalnej w projekcie „Monitoring rozwoju obszarów wiejskich”	26
Rysunek III.1. Przeciętny czas potrzebny na dojazd do miasta wojewódzkiego [W1]	46
Rysunek III.2. Przeciętny czas dojazdu do najbliższego położonego miasta powiatowego o znaczącej roli dla lokalnego rynku pracy [W2]	48

Rysunek III.3. Odsetek sołectw w gminie skomunikowanych transportem publicznym (przystanek autobusowy lub kolejowy), z wyłączeniem transportu szkolnego [W3]	50
Rysunek III.4. Odsetek sołectw, do których dochodzi droga o nawierzchni utwardzonej (asfaltowej) [W4]	52
Rysunek III.5. Liczba zarejestrowanych samochodów osobowych ogółem na 100 mieszkańców [W5]	55
Rysunek III.6. Odsetek starych samochodów (wyprodukowanych przed 2000 r.) w ogólnej liczbie zarejestrowanych aut [W6]	56
Rysunek III.7. Dostępność przestrzenna gminy – miara syntetyczna [DP]	59
Rysunek III.8. Odsetek podmiotów gospodarczych pozarolniczych w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych [W7]	66
Rysunek III.9. Wpływ z podatku CIT i PIT do budżetu gminy przypadający na 1 zł wpływu z podatku rolnego [W8]	68
Rysunek III.10. Odsetek świadczeniobiorców (rent i emerytur) z ZUS w stosunku do sumy świadczeniobiorców z ZUS i z KRUS [W9]	70
Rysunek III.11. Stopień dezagrarnizacji gospodarki lokalnej – miara syntetyczna [DA]	72
Rysunek III.12. Średni obszar gospodarstwa (w ha) osób składających wnioski o płatności bezpośrednie [W10]	79
Rysunek III.13. Liczba działek na 100 ha [W11]	82
Rysunek III.14. Odsetek składających wnioski o płatności bezpośrednie w wieku do 40 lat w ogólnej liczbie wnioskodawców [W12]	83
Rysunek III.15. Stopień rozwoju strukturalnego sektora rolniczego – miara syntetyczna [SR]	86
Rysunek III.16. Liczba podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON na 1000 osób w wieku produkcyjnym [W13]	93
Rysunek III.17. Liczba podatników prowadzących działalność gospodarczą i rozliczających się podatkiem PIT oraz płatników CIT na 1000 mieszkańców [W14]	95
Rysunek III.18. Odsetek podmiotów świadczących usługi publiczne w ogólnej liczbie podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON [W15]	96
Rysunek III.19. Stopień rozwoju sektora gospodarczego pozarolniczego – miara syntetyczna [SPR]	99
Rysunek III.20. Udział procentowy dochodów własnych gminy w dochodach ogółem [W16]	106
Rysunek III.21. Wartość wskaźnika G wykorzystywana przy wyliczaniu dotacji wyrównawczych [W17]	107
Rysunek III.22. Dochody budżetów gmin z podatku PIT i CIT na mieszkańca [W18]	108

Rysunek III.23. Udział procentowy środków na finansowanie i współfinansowanie programów i projektów unijnych w dochodach gminy [W19]	110
Rysunek III.24. Udział procentowy wydatków majątkowych w ogóle wydatków budżetu gminy [W20]	111
Rysunek III.25. Sytuacja w zakresie lokalnych finansów publicznych – miara syntetyczna [F]	112
Rysunek III.26. Odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym [W21] ...	119
Rysunek III.27. Współczynnik feminizacji w wieku 25–34 lata [W22]	121
Rysunek III.28. Wskaźnik relacji dzieci–starzy [W23]	124
Rysunek III.29. Przyrost naturalny na 1000 mieszkańców [W24]	125
Rysunek III.30. Charakterystyka demograficzna mieszkańców – miara syntetyczna [D]	128
Rysunek III.31. Wskaźnik zastępowalności pokoleń	130
Rysunek III.32. Odsetek ludności w wieku 80 lat i więcej do ludności w wieku poprodukcyjnym	131
Rysunek III.33. Odsetek bezrobotnych zarejestrowanych wśród ludności w wieku produkcyjnym [W25]	141
Rysunek III.34. Wskaźnik starości zasobów pracy [W26]	143
Rysunek III.35. Wskaźnik atrakcyjności migracyjnej dla migracji wewnętrznych [W27]	145
Rysunek III.36. Ubezpieczeni (płatnicy składki) w KRUS na 100 ha użytków rolnych [W28]	147
Rysunek III.37. Stopień zrównoważenia rynku pracy – miara syntetyczna [RP]	149
Rysunek III.38. Odsetek dzieci uczęszczających do przedszkola w grupie wieku 3–5 lat [W29]	156
Rysunek III.39. Współczynnik skolaryzacji brutto na poziomie szkoły podstawowej [W30]	158
Rysunek III.40. Średni wynik ze sprawdzianu końcowego w szkole podstawowej [W31]	159
Rysunek III.41. Średni wynik z testu gimnazjalnego – część matematyczna, przyrodnicza, humanistyczna i język polski [W32]	161
Rysunek III.42. Odsetek radnych z wykształceniem wyższym i średnim [W33]	163
Rysunek III.43. Problematyka edukacyjna – miara syntetyczna [E]	165
Rysunek III.44. Frekwencja wyborcza w wyborach samorządowych (wójtów i burmistrzów) [W34]	167
Rysunek III.45. Frekwencja wyborcza w wyborach prezydenckich (I tura) [W35]	168
Rysunek III.46. Liczba organizacji pozarządowych na 10 000 ludności [W36]	171

Rysunek III.47. Odsetek podatników PIT przekazujących 1% na organizację pożytku publicznego [W37]	174
Rysunek III.48. Liczba wniosków o dofinansowanie projektów współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej na lata 2007–2013 na 10 000 mieszkańców [W38]	176
Rysunek III.49. Liczba wniosków o dofinansowanie projektów w ramach podejścia LEADER na lata 2007–2013 złożonych za pośrednictwem LGD na 10 000 mieszkańców [W39]	178
Rysunek III.50. Aktywność społeczna – miara syntetyczna [AS]	181
Rysunek III.51. Średni roczny dochód płatnika podatku PIT [W40]	188
Rysunek III.52. Odsetek osób długotrwale bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym [W41]	191
Rysunek III.53. Odsetek osób w rodzinach objętych systemem pomocy społecznej w ogóle ludności gminy [W42]	192
Rysunek III.54. Liczba połączeń stacjonarnego Internetu na 100 mieszkańców [W43]	194
Rysunek III.55. Średni wynik testu gimnazjalnego z języka obcego, nowożytnego w części podstawowej [W44]	197
Rysunek III.56. Zamożność i spójność społeczności lokalnej – miara syntetyczna [S]	199
Rysunek III.57. Odsetek mieszkań wyposażonych w instalacje centralnego ogrzewania [W45]	204
Rysunek III.58. Odsetek mieszkań zamieszkałych stale, wyposażonych w ustęp splukiwany z odprowadzeniem do sieci kanalizacyjnej [W46]	206
Rysunek III.59. Powierzchnia użytkowa mieszkań na jednego mieszkańca [W47]	208
Rysunek III.60. Elementy warunków mieszkaniowych – miara syntetyczna [WM]	209
Rysunek IV.1. Wagi składowych skali poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego	213
Rysunek IV.2. Syntetyczna miara poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego	217
Rysunek V.1. Rozkład przestrzenny wyróżnionych typów gmin	226
Rysunek V.2. Porównanie składowych rozwoju społeczno-gospodarczego wyróżnionych typów gmin	234

Bibliografia

1. **Arak P.**, Ivanov A., Peleah M., Płoszaj A., Rakocy K., Rok J., Wyszkowski K., 2012, *Krajowy Raport o Rozwoju Społecznym. Polska 2012. Rozwój regionalny i lokalny*. Biuro Projektowe UNDP w Polsce, na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
2. **Atlas demograficzny i społeczno-zawodowy obszarów wiejskich w Polsce**, I. Frenkel, A. Rosner (red.). 1995, IRWiR PAN i Polskie Towarzystwo Demograficzne, Warszawa.
3. **Bański J.**, 2007, *Geografia rolnictwa Polski*. PWE, Warszawa.
4. **Bański J.**, 2008, Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego. *Studia Obszarów Wiejskich* t. XIV, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
5. **Bański J.**, 2009, *Typy obszarów funkcjonalnych w Polsce*. Ekspertyza dla Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, IGiPZ PAN, Warszawa.
6. **Bański J.**, Czapiewski K., 2009, Obszary o znaczącym endogenicznym potencjale rozwojowym, [w:] Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku, J. Bański (red.). *Studia Obszarów Wiejskich* t. XVI, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
7. **Bański J.**, Stola W., 2002, Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce. *Studia Obszarów Wiejskich* t. III, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
8. **Bartkowski J.**, 2003, *Tradycja i polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*. Wyd. Akademickie „Żak”, Warszawa.
9. **Bednarek-Szczepańska M.**, 2010, Rola podmiotów lokalnych w rozwoju turystyki wiejskiej na wybranych obszarach Lubelszczyzny. *Studia Obszarów Wiejskich* nr 23, PTG, PAN IGiPZ Warszawa.

10. **Błąd M.**, 2011, *Wielozawodowość w rodzinach rolniczych. Przyczyny, uwarunkowania i tendencje rozwoju*. IRWiR PAN, Warszawa.
11. **Borodo A.**, 2008, *Samorząd terytorialny. System prawnofinansowy*. Wyd. Prawnicze Lexis, Warszawa.
12. **Boudeville J.R.**, 1961, *Les espaces économiques*. PUF, Paris.
13. **Boudeville J.R.**, 1972, *Aménagement du territoire et polarisation*. Editions M.-Th. Génin, Paris.
14. **Chalasiński J.**, 1984, *Młode pokolenie chłopów*. Państwowy Instytut Kultury Wsi, Warszawa.
15. **Churski P.** (red.), 2014, *Rozwój społeczno-gospodarczy a kształtowanie się obszarów wzrostu i obszarów stagnacji gospodarczej. Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna nr 25*, UAM, Poznań.
16. **Cloke P.**, Marsden T., Mooney P. (red.), 2006, *Handbook of Rural Studies*. SAGE Publications, London–Thousand Oaks–New Delhi.
17. **Czapiewski K.**, 2010, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim. Studia Obszarów Wiejskich t. XXII*, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
18. **Czapiewski K.**, Kulikowski R., Bański J., Bednarek-Szczepańska M., Mazur M., Ferenc M., 2012, *Wykorzystania ICT w rolnictwie Mazowsza – ujęcie przestrzenne. Studia Obszarów Wiejskich nr XXX*, Warszawa.
19. **Czarnecki A.**, 2009, *Rola urbanizacji w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich*. IRWiR PAN, Warszawa.
20. **Czarnecki A.**, 2011, *O niewątpliwych pożytkach rozwoju wielofunkcyjnego*, [w:] *Wieś jako przedmiot badań naukowych*, M. Halamska (red.). EUROREG, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
21. **Czarnecki A.**, 2013, *Atrakcyjność rynków pracy małych miast w Polsce*, [w:] *Nowoczesne instrumenty polityki rozwoju lokalnego – zastosowanie i efekty w małych miastach*, K. Heffner i M. Twardzik (red.). *Studia Ekonomiczne, Zeszyty Naukowe Wydziałowe*, 144, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, Katowice.
22. **Diday E.**, 1971, *Une nouvelle méthode en classification automatique et reconnaissance des formes la méthode des nuées dynamiques. Revue de Statistique Appliquée*, 19 nr 2.

23. **Domalewski J.**, 2010, Edukacja a procesy rozwoju obszarów wiejskich, [w:] *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce*, M. Stanny, M. Drygas (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
24. **Drygas M.**, 2012, *Instytucje w procesie wspierania przemian polskiej wsi i rolnictwa z funduszy unijnych*. IRWiR PAN, Warszawa.
25. **Duczowska-Małysz K.**, Szymecka A. (red.), 2009, *Wokół trudnych problemów globalnego rozwoju obszarów wiejskich, gospodarki żywnościowej i rolnictwa*. Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
26. **Dziewicka M.**, 1963, *Chłopi-robotnicy. Wyniki badań ankietowych przeprowadzonych przez Instytut Ekonomiki Rolnej*. Książka i Wiedza, Warszawa.
27. **Eberhardt P.**, 1989, Regiony wyludniające się w Polsce. *Prace Geograficzne* nr 148, IGiPZ PAN, Warszawa.
28. **Frenkel I.**, 1976, Ludność wiejska i zatrudnienie w rolnictwie polskim w latach 1946–1974. *Wieś i Rolnictwo* nr 3.
29. **Frenkel I.**, 1988, Migracje ze wsi do miast: w świetle polskiego piśmiennictwa ekonomiczno-rolnego. *Wieś i Rolnictwo* nr 3.
30. **Frenkel I.** (red.), 1989, *Opinie o wyludnianiu się wsi polskiej*. IRWiR PAN, Warszawa.
31. **Frenkel I.**, 1991, Sytuacja demograficzna i struktura zatrudnienia ludności wiejskiej w Polsce. *Wieś i Rolnictwo* nr 3.
32. **Frenkel I.**, 1998, Zatrudnienie i bezrobocie w rolnictwie indywidualnym (w świetle Powszechnego Spisu Rolnego 1996). *Wieś i Rolnictwo* nr 3.
33. **Frenkel I.**, 2007, Pracujący w gospodarstwach rolnych – według spisów rolnych w latach 2002 i 2005. *Studia i Monografie* nr 1, IRWiR PAN, Warszawa.
34. **Frenkel I.**, 2013, *Zatrudnienie i struktura dochodów w gospodarstwach rolnych w latach 2005–2010*. IWIR PAN, Warszawa.
35. **Freidmann J.**, 1974, Ogólna teoria rozwoju spolaryzowanego. *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej*, nr 1–2.
36. **Gałęski B.**, 1956, Z badań nad przemianami społeczno-ekonomicznymi wsi. *Myśl Filozoficzna* nr 6.
37. **Godlewska-Majkowska H.**, 2010, *Innowacyjność jako czynnik wzrostu atrakcyjności inwestycyjnej polskich regionów w latach 2002–2007*. Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.

38. **Górny A.**, Kaczmarczyk P., 2003, Uwarunkowania i mechanizmy migracji zarobkowych w świetle wybranych koncepcji teoretycznych. *Prace Migracyjne* nr 49, Instytut Studiów Społecznych UW, Warszawa.
39. **Grabiński T.**, 1984, Wielowymiarowa analiza porównawcza w badaniach dynamiki zjawisk ekonomicznych. *Zeszyty Naukowe AE w Krakowie*, seria specjalna, *Monografie* z. 61, Kraków.
40. **Grabiński T.**, 1985, Metody określania charakteru zmiennych w wielowymiarowej analizie porównawczej. *Zeszyty Naukowe AE w Krakowie*, *Monografie* z. 123, Kraków.
41. **Griguolo S.**, Mazzanti M., 1992, *ADDATI: un package per l'analisi esplorativa dei dati*. CIDOC-IUAV, Venezia.
42. **Grosse T.G.**, Hardt L., 2011, *Sektorowa czy zintegrowana, czyli o optymalnej strategii rozwoju polskiej wsi*. „Pro Oeconomia” Fundacja Ewaluacji i Badań Ekonomicznych, Warszawa.
43. **Gruchociak H.**, 2012, Delimitacja lokalnych rynków pracy w Polsce. *Przegląd Statystyczny*, numer specjalny 2, Warszawa.
44. **GUS**, 2010, Departament Badań Społecznych, Wstępna informacja na temat wyników badania stowarzyszeń, fundacji i organizacji społecznych (SOF-1) zrealizowanego w 2009 roku, zespół: S. Nałęcz, K. Goś-Wójcicka, R. Wilk. Warszawa.
45. **Halamska M.**, 2001, Wieś popegeerowska między adaptacją a marginalizacją, [w:] *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*, I. Bukraba-Rylska, A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
46. **Heffner K.**, Czarnecki A. (red.), 2011, *Drugie domy w rozwoju obszarów wiejskich*. IRWiR PAN, Warszawa.
47. **Heffner K.**, Stanny M., 2007, Zróżnicowanie gmin wiejskich ze względu na poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, [w:] *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
48. **Herbst J.**, 2008, Wieś Obywatelska [w:] *Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi*, J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.). Fundacja na Rzecz Polskiego Rolnictwa, Warszawa.
49. **Ignar M.**, 1974, *Pracownicy państwowych gospodarstw rolnych*. PWN, Warszawa.
50. **Jadczyzsyn J.**, 2009, *Regionalne zróżnicowanie obszarów problemowych rolnictwa (OPR) w Polsce*. IUNG PIB, Puławy.

51. **Kaleta A.**, 1998, Obszar wiejski i koncepcje jego rozwoju, [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w perspektywie integracji z UE*. FAPA, UMK, SGGW, Toruń.
52. **Kamińska W.**, Heffner K. (red.), 2011, Obszary wiejskie: wielofunkcyjność, migracje, nowe wizje rozwoju. *Studia KPZK PAN*, tom CXXXIII, Warszawa.
53. **Kamiński R.**, 2010, Rola kapitału społecznego i instytucjonalnego w procesie rozwoju obszarów wiejskich, [w:] *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce*, M. Stanny, M. Drygas (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
54. **Karwacki A.**, 2006, *Błędne koło. Reprodukcyjność kultury podklasy społecznej*. Wydawnictwo UMK, Toruń.
55. **Kłodziński M.**, 1996, *Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Polsce i krajach Unii Europejskiej*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
56. **Kłodziński M.**, 2006, *Aktywizacja społeczno-gospodarcza gmin wiejskich i małych miast*. IRWiR PAN, Warszawa.
57. **Kłodziński M.**, 2008, Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich w Polsce, [w:] *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian*, M. Drygas, A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
58. **Kłodziński M.**, 2012, Dywersyfikacja gospodarki ważnym celem polityki wiejskiej, [w:] *Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa*, M. Drygas, K. Zawalińska (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
59. **Komornicki T.**, Śleszyński P., 2009, Typologia obszarów wiejskich pod względem powiązań funkcjonalnych i relacji miasto-wieś, [w:] *Analiza zróżnicowania i perspektywy rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, J. Bański (red.). *Studia Obszarów Wiejskich* t. XVI, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
60. **Komornicki T.**, Śleszyński P., Rosik P., Pomianowski W., 2010, Dostępność przestrzenna jako przesłanka kształtowania polskiej polityki transportowej. *Biuletyn* nr 241, KPZK PAN, Warszawa.
61. **Kopczewska K.**, 2008, *Renta geograficzna a rozwój społeczno-gospodarczy*, CEDEWU, Warszawa.
62. **Kotowska I.E.**, 2006, Starzenie się populacji i wpływające z niego wyzwania dla polityki społecznej. Pracownicy w wieku podeszłym na rynku pracy i w polityce społecznej. *Biuletyn* nr 50, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa.

63. **Kotowska I.E.**, Sztanderska U., 2007, Zmiany demograficzne a zmiany na rynku pracy w Polsce, [w:] *Aktywność zawodowa i edukacyjna a obowiązki rodzinne w Polsce w świetle badań empirycznych*, I.E. Kotowska, U. Sztanderska, I. Wóycicka (red.). Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
64. **Kotowska I.E.**, 1999, Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego. *Monografie i Opracowania* nr 461, SGH, Warszawa.
65. **KPZK**, 2011, *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
66. **Krzemiński P.**, 2009, Zachowania wyborcze w wyborach parlamentarnych i prezydenckich w Polsce w latach 2005–2007 – wzory przestrzennych zróżnicowań. *Przegląd Geograficzny* t. 81, z. 2.
67. **KSRR**, 2010, *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020. Regiony, miasta, obszary wiejskie*. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
68. **Kuciński K.**, 2009, Granice zaborowe we współczesnej strukturze przestrzennej gospodarki Polski, [w:] *Między zacofaniem a modernizacją. Społeczno-gospodarcze problemy ziem polskich na przestrzeni wieków*, E. Kościak, T. Gowiński, (red.). Wrocław, s. 55–80.
69. **Kukuła K.**, 2000, *Metoda unitaryzacji zerowanej*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
70. **Kulikowski R.**, 2013, Produkcja i towarowość rolnictwa w Polsce. Przemiany i zróżnicowanie przestrzenne po II wojnie światowej. *Prace Geograficzne* nr 241, IGiPZ PAN, Warszawa.
71. **Kurczewski J.**, 2003, Lokalne społeczeństwa obywatelskie, [w:] *Lokalne społeczności obywatelskie*, J. Kurczewski (red.). ISNS, Warszawa, s. 261.
72. **Landau L.**, Pański J., Strzelecki E., 1939, Bezrobocie wśród chłopów. *Sprawy Agrarne* nr 3, Instytut Gospodarstwa Społecznego.
73. **Lee E.S.**, 1972, Teoria migracji. *Przegląd zagranicznej literatury geograficznej* z. 3/4 Instytut Geografii PAN, Warszawa.
74. **Machol-Zajda L.**, 2003, Telepraca – nowa forma zatrudnienia, [w:] *Deregulacja polskiego rynku pracy*, K.W. Frieske (red.). IPISS, Warszawa.
75. **Markowski T.**, Marszał T., 2006, *Metropolie, obszary metropolitalne, metropolizacja. Problemy i pojęcia podstawowe*. KPZK PAN, Warszawa.

76. **Młodak A.**, 2006, *Analiza taksonomiczna w statystyce regionalnej*. Difin, Warszawa.
77. **Muszyński M.**, 1976, *Transformacja ludności dwuzawodowej*. PWN, Warszawa.
78. **Neneman J.**, Pilch M., Zagórski M., 2013, *Koncepcja reformy systemu ubezpieczeń społecznych rolników*. Raport Forum Inicjatyw Rozwojowych [data pobrania 20.12.2013: http://www.efrwp.pl/dir_upload/download/thumb/84d735b7dc45c5177da6f2594a24.pdf]
79. **NIK**, 2011, *Informacja o wynikach kontroli wykonywania funkcji zarządcy dróg przez organy samorządu terytorialnego*. Nr ewid.: 14/2011/P/10/185/KKT, Najwyższa Izba Kontroli, Warszawa.
80. **Nowak S.**, 2007, *Metodologia badań społecznych*. Biblioteka Socjologiczna, PWN, Warszawa.
81. **Nurzyńska I.**, 2011, *Fundusze Unii Europejskiej a system finansowania inwestycji ze środków publicznych w Polsce*. IRWiR PAN, Warszawa.
82. **Okólski M.**, 2005, *Demografia*. Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
83. **Paelinck J.**, 1965, La théorie développement régional polarisé. *Cahiers de l'ISEA* nr 159, serie L, Paris.
84. **Panek T.**, 2009, *Statystyczne metody wielowymiarowej analizy porównawczej*. SGH, Warszawa.
85. **Pięcek B.** (red.), 1999, *Wpływ infrastruktury wiejskiej na stopę życiową mieszkańców*. IRWiR PAN, Brytyjski Fundusz Know How, Fundacja Fundusz Współpracy i Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa.
86. **Poniatowicz M.**, 2011, O tym jak kryzys finansowy podważył ideę redystrybucji poziomej dochodów w sektorze samorządowym. *Zeszyty Naukowe PTE* nr 10.
87. **Puljiz J.**, Maleković S., Polić M., Jurlin K., 2005, *New approach in development level assessment and categorization of territorial units*. IAMO, Ministry of Sea, Tourism, Transport and Development, Zagreb.
88. **Raport** o Rozwoju Społecznym Polska 2004: W trosce o pracę, 2004, UNDP, CASE, Warszawa.
89. **Rosner A.**, 1991, *Migracje wieś-miasto a przepływy między typami gospodarstw ludności wiejskiej*. IRWiR PAN, Warszawa.

90. **Rosner A.** (red.), 1999, *Typologia wiejskich obszarów problemowych*. IRWiR PAN, Warszawa.
91. **Rosner A.** (red.), 2002, *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*. IRWiR PAN, Warszawa.
92. **Rosner A.**, 2005, Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich w Polsce, [w:] *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
93. **Rosner A.** (red.), 2007, *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*. IRWiR PAN, Warszawa.
94. **Rosner A.**, 2008, Uwarunkowania społeczno-gospodarcze związane z restrukturyzacją funkcji rolniczej wsi, [w:] *Ekspertyzy do Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2008–2033*, K. Saganowski, M. Zagrzajewska-Fiedorowicz, P. Żuber (red.). Tom I, MRR, Warszawa.
95. **Rosner A.**, 2011, Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich a pożądane kierunki ich rozwoju, [w:] *Obszary wiejskie: wielofunkcyjność, migracje, nowe wizje rozwoju*, W. Kamińska i K. Heffner (red.). *Studia KPZK PAN* t. CXXXIII, Warszawa.
96. **Rosner A.**, 2012, *Zmiany rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich. Wiejskie obszary zmniejszające zaludnienie i koncentrujące ludność wiejską*. IRWiR PAN, Warszawa.
97. **Rosner A.**, Stanny M., 2007a, Przyjęta struktura procesu badawczego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, [w:] *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
98. **Rosner A.**, Stanny M., 2007b, Zróżnicowanie poziomu rozwoju gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce, [w:] *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
99. **Rosner A.**, Stanny M., 2008, Demograficzne aspekty zasobów pracy w Polsce do 2030 r. *Polityka Społeczna* nr 1, s. 1–5.
100. **Sobiecki R.**, 2007, *Globalizacja a funkcje polskiego rolnictwa*. Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.

101. **Sokołowski D.**, 1999, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*. Wyd. UMK, Toruń.
102. **Stanny M.**, 2008, Zróżnicowanie poziomu rozwoju funkcji gospodarczych obszarów wiejskich w Polsce – ujęcie typologiczne. *Więś i Rolnictwo* nr 3 (140).
103. **Stanny M.**, 2012a, Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce – pomiar zjawiska złożonego, [w:] *Rozwój wsi i rolnictwa. Aspekty przestrzenne i regionalne*, A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
104. **Stanny M.**, 2012b, Dynamika zmian demograficznych ludności wiejskiej i jej zasobów pracy. *Polityka Społeczna* nr 7, s. 1–9.
105. **Stanny M.**, 2012c, Zasoby demograficzne wsi – kierunki reagowania na zmianę. *Polityka Społeczna* nr 8, s. 1–5.
106. **Stanny M.**, 2013, *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. IRWiR PAN, Warszawa.
107. **Stasiak A.** (red.), 2006, *Więś polska dwa lata po wstąpieniu do Unii Europejskiej ze szczególnym uwzględnieniem tzw. ściany wschodniej*. *Biuletyn KPZK PAN* z. 228, Warszawa.
108. **Stasiak A.**, 1987, *Więś polska się wyludnia*. *Więś Współczesna* nr 6.
109. **Stasiak A.**, 1992, *Wyludnianie się wsi polskiej po 1950 roku*. *Więś i Rolnictwo* nr 1.
110. **Stasiak A.**, Horodeński R., 2005, *Przestrzenne aspekty rozwoju wsi polskiej z uwzględnieniem obszarów depresji społeczno-gospodarczej*. *Studia KPZK PAN*, t. 115, Warszawa.
111. **Stiglitz J.E.**, Sen A., Fitoussi J.P., 2013, *Błąd pomiaru. Dlaczego PKB nie wystarcza*. Raport Komisji ds. Pomiaru Wydajności Ekonomicznej i Postępu Społecznego, PTE, Warszawa.
112. **Szafraniec K.**, 2010, *Młode pokolenie a nowy ustrój*. IRWiR PAN, Warszawa.
113. **Szafraniec K.** (red.), 2005, *Kapitał ludzki i zasoby społeczne wsi. Ludzie – społeczność lokalna – edukacja*. IRWiR PAN, Warszawa.
114. **Szmytkie R.**, Zuzańska-Żyśko E., 2010, *Potencjał rynków pracy w ośrodkach lokalnych na obszarze śląskim* [w:] *Transformacja funkcji miejskich w ośrodkach lokalnych*, K. Heffner, A. Polko (red.). Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice.

115. **Szymańska D.**, 1992, Małe miasta województwa toruńskiego i wrocławskiego w ujęciu kontinuum miejsko-wiejskiego. *Czasopismo Geograficzne* nr 63.
116. **Tarkowska E.**, 1998, Ubóstwo w byłych PGR-ach. W poszukiwaniu dawnych źródeł nowej biedy. *Kultura i Społeczeństwo* nr 1, Rok XLII.
117. **Tarkowska E.**, Korzeniewska K., 2002, Młodzież z byłych PGR-ów. Raport z badań. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
118. **Tepicht J.**, 1952, Przemiany wsi rzeszowskiej na tle socjalistycznej industrializacji kraju. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* nr 1.
119. **UNDP**, 2004, *Raport o rozwoju społecznym. Polska 2004. W trosce o pracę*. CASE, UNDP, Warszawa.
120. **Ustawa** o dochodach jednostek samorządu terytorialnego (j.t. Dz.U. z 2010 r. nr 80, poz. 526; ost. zm. Dz.U. z 2010 r. nr 127, poz. 857) z 13 listopada 2003 r.
121. **Ustawa** o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (j.t. Dz.U. z 2004 r. nr 99)
122. **Van de Kaa D.J.**, 1999, Europe and its Population: The Long View, *European Populations*, pp 1–49.
123. **Van der Ploeg J.D.**, Renting H., Brunori G., Knickel K., Mannion J., Marsden T., de Roest K., Sevilla-Guzman E. and Ventura F., 2000, Rural development: from practices and policies towards theory. *Sociologia Ruralis* vol. 40, nr 4.
124. **Waloryzacja** rolniczej przestrzeni produkcyjnej. 2007, IUNG, Puławy.
125. **Wilkin J.**, 1997, Zagospodarowanie ziemi i siły roboczej. Dylematy polityki społeczno-ekonomicznej wobec obszarów popegeerowskich, [w:] *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce*, M. Klodziński, A. Rosner (red.). SGGW, Warszawa.
126. **Wilkin J.**, 2008, Ewolucja paradygmatów rozwoju obszarów wiejskich. *Wiś i Rolnictwo* nr 3 (140).
127. **Wilkin J.** (red.), 2010, *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*. IRWiR PAN, Warszawa.
128. **Wilkin J.**, 2011, Jak zapewnić rozwój wsi w warunkach zmniejszającej się roli rolnictwa? [w:] *Wiś jako przedmiot badań naukowych*, M. Halamska (red.). EUROREG, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
129. **Woods M.**, 2005, *Rural Geography: processes, responses and experiences in rural restructuring*. Sage, London.

130. **Zarycki T.**, 1997, Nowa przestrzeń społeczno-polityczna Polski. *Studia Regionalne i Lokalne* 23 (56), Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, UW, Warszawa.
131. **Zdrojewski E.Z.**, 2000, *Wpływ migracji definitywnych na przyrost rzeczywisty zmian struktur ludności w Polsce w latach 1975–1996*. Politechnika Koszalińska, Koszalin.
132. **Zegar J.**, 2012, *Współczesne wyzwania rolnictwa*. PWN, Warszawa.
133. **Zgliński W.**, 1997, Przekształcenia państwowego rolnictwa w Polsce – skutki społeczne, ekonomiczne i przestrzenne. *Zeszyty* nr 48, IGiPZ PAN, Warszawa.
134. **Zgliński W.**, 2003, Wpływ transformacji Państwowych Gospodarstw Rolnych na przemiany rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce, [w:] *Współczesne przekształcenia i przyszłość polskiej wsi, Studia Obszarów Wiejskich*, IGiPZ PAN, Warszawa.
135. **Żukowski T.**, 2003, *Wybory samorządowe 2002 i referendum akcesyjne 2003 – perspektywa subregionów*. PKW, Warszawa.

